

संघीयतामा स्थानीय सरकार
स्वायत्त शासन
(त्रैमासिक)

inlogos

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

मूल्य : रु. १००/- (व्यक्तिगत), रु. २००/- (संस्थागत)

सम्पूर्ण अत्याधुनिक बैंकिङ

सुविधाको साथमा

E- Banking

SMS Banking

24 Hours ATM

ABBS

365 Days Banking

Debit Card

Safe Deposit Locker

ICFC FINANCE LIMITED आइ.सि.एफ.सि. फाइनेन्स लिमिटेड

Bhatbhateni
Tel:4425292

Boudha
Tel:4473330

Banepa
Tel:011-660882

Maitidevi
Tel:4444919

Bhairahawa
Tel:071-527163

Gongabu
Tel:4388305

Butwal
Tel:071-541813

Pepsicola
Tel:01-4992430

Kalikasthan
Tel:010-542040

Odari
Tel:076-410038

New Road
Tel:01-4219750

Trishuli Bazar
(Extension Counter)
Tel:010-561827

www.icfcbank.com

स्वायत्त शासन
Local-Self Governance
(Quarterly)

प्रधान-सम्पादक

खेमराज नेपाल

प्रबन्धक

विनोदप्रसाद ढकाल

सम्पादक

गोपीकृष्ण ढुंगाना

सह-सम्पादक/व्यवस्थापक

नरविर देवान

प्रकाशक

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Governance
Studies (Inlogos)

नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं

जि.पि.ओ. बक्स २१०९८

टेलिफोन : ४४६५९४२

इमेल: info@inlogos.org

inlogos.org@gmail.com

वेबसाइट: www.inlogos.org

मुद्रण

आरम्भ एड. प्रा. लि.

बबरमहल, काठमाडौं

फोन : ४२६३९७६

इमेल: aarambhaad@gmail.com

पुस, २०७३, वर्ष ३, अंक १२, स्वायत्त शासन (December, 2016/January, 2017)

विषय सूची

क्र. सं.	विषय	पृष्ठ
१.	नेपालको संविधानमा पानी र स्थानीय विकास - सूर्यनाथ उपाध्याय	१
२.	स्थानीय तहको पुनर्संरचनामा स्वास्थ्य क्षेत्र - सूर्यप्रसाद आचार्य	५
३.	स्थानीय सरकार र भूमि व्यवस्थापन - तारानाथ सुवेदी	११
४.	संघीय संरचनामा कृषि विकास - डा. योगेन्द्रकुमार कार्की/सुजन ढुङ्गेल	१८
५.	संघीय व्यवस्थामा विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापन - जनार्दन नेपाल	२५
६.	स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका गतिविधिहरू	३१
७.	स्थानीय निकायका विविध पक्षबारे अध्ययन गरिएका पुस्तकका अभिलेखहरूको नामावली	३३

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको आयोजना र स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान तथा युनिसेफ नेपालको सहकार्यमा आयोजित बालमैत्री स्थानीय शासन विस्तार योजना सम्बन्धी गोष्ठीमा सरकारका मुख्यसचिव लगायत ।

सहभागितामूलक विकासको अवधारणामा आधारित भएर स्थानीय योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्दा सम्बन्धित उपभोक्ताको प्रत्यक्ष सहभागितामा वृद्धि हुन सक्छ। यसबाट स्थानीय समुदायको अपनत्व वृद्धि हुने हुँदा सहभागितामा आधारित विकास नै दीर्घो विकास हुन सक्ने कुरा हामीले विगतको अभ्यास र अनुभवबाट सिकेका छौं।

विकेन्द्रीत शासन पद्धतिको अवधारणाबाट सञ्चालित विगतको स्थानीय शासन र सेवा प्रवाहको अवस्था आगामी दिनमा संघीय पद्धतिबाट सञ्चालन हुनेछ। गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोगले आफ्नो सुझाव सहितको प्रतिवेदन नेपाल सरकारलाई बुझाइसकेको छ। यो व्यवस्था लागू हुँदा साविकमा रहेका स्थानीय निकाय स्थानीय तहमा परिणत हुनेछन्।

यसबाट स्थानीय सरकारको संस्थागत संरचना, कार्य पद्धति र प्रक्रिया, कर्मचारी व्यवस्थापन, सेवाका क्षेत्रहरू र स्रोत, साधन परिचालनमा समेत परिवर्तन आउनेछ। यसरी हुने परिवर्तनले स्थानीय चाहना, आवश्यकता र प्राथमिकतालाई कसरी सम्बोधन गर्न सक्छ भन्ने कुरा नै आजको मुख्य चासोको विषय रहेको छ। तथापि परिवर्तित सन्दर्भमा स्थानीय सेवा प्रवाहलाई अझ बढी व्यवस्थित, पारदर्शी, जवाफदेही र नतिजामुखी बनाउने अभियानमा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान लागिरहनेछ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाह प्रक्रियामा समयानुकूल सुधार गरी जनताको पहुँच वृद्धि गर्न उनीहरूको चासो र चिन्तालाई समेत सम्बोधन गर्न आवश्यक छ। यस्ता जनचासोका विषयहरू पत्ता लगाई आवश्यक सुधार गर्दै जान खास सूचना र जानकारीको आवश्यकता पर्दछ। यस कार्यमा सहयोग पुर्याउन स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले विगत एक दशकदेखि स्थानीय शासनका विविध क्षेत्रमा आफ्नो ध्यान केन्द्रित गरेको छ। स्थानीय विकासका जनचासोका विविध विषयलाई आमनागरिक समक्ष पुर्याउन सहयोगी हुने अपेक्षाका साथ हामीले त्रैमासिक रूपमा “स्वायत्त शासन” नामक पत्रिका प्रकाशन गर्दै आएका छौं। यसलाई हामीले सूचना प्रवाहका लागि चलाइएको एक अभियानकै रूपमा लिएका छौं। हाम्रो यो प्रयास निरन्तर जारी रहनेछ।

हामीले यस प्रकाशनमा पनि सदाभै विभिन्न विद्वत व्यक्तिहरूका लेख समावेश गरेका छौं। यी लेख समाजका विभिन्न वर्गका लागि उपयोगी हुनेछन् भन्ने हाम्रो विश्वास छ। यस्ता लेख उपलब्ध गराउने सबै लेखकलाई प्रतिष्ठान धन्यवाद दिन्छ। यस प्रकाशन सम्बन्धमा लागेका विचार, सुझाव तथा सल्लाह उपलब्ध गराई सहयोग गरिदिनुहुन हामी सम्पूर्ण पाठकवर्गमा सादर अनुरोध गर्दछौं। यस प्रतिष्ठान र यसको प्रकाशनप्रति सदाभै आमपाठक तथा शुभचिन्तकको माया, ममता र सदाशयता प्राप्त भइरहनेछ भन्ने हामीले विश्वास लिएका छौं। अन्त्यमा, पत्रिकालाई यस रूपमा प्रकाशन गर्न सहयोग पुर्याउनु हुने सम्बन्धित सबै पक्षलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु।

धन्यवाद।

वीरेन्द्रबहादुर देउजा

कार्यकारी अध्यक्ष

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

मिति २०७३ पौष २५ गते

अब स्थानीय तह निकाय होइन, सरकार हो

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ५६ अनुसार संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको हुनेछ र राज्यशक्तिको प्रयोग यी तिनै तहले संविधान र कानूनबमोजिम प्रयोग गर्नेछन् भनेर स्पष्ट किटान गरेको छ। संविधानको यो प्रावधानबाट विगतमा विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्तअनुसार सञ्चालित स्थानीय निकायहरू शक्ति बाँडफाँडको आधारमा राज्य सञ्चालन गर्ने भएका छन्। नेपालको संघीय सरकारको इतिहासमा यो प्रावधानले आमजनतालाई सार्वभौम नागरिक बनाउन कोशेढुंगा सावित गर्नेछ।

गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सिमाना निर्धारण गर्ने संवैधानिक आयोगले भर्खरै सरकारलाई बुझाएको प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा अब ७१९ वटा स्थानीय सरकार कायम गरिने भएको छ। जसमध्ये ४६२ गाउँपालिका र बाँकी नगरपालिका हुनेछन्। मौजुदा गाउँ विकास समितिको संख्यामा सात गुनाले कम गरिएको छ भने गाउँपालिकाको क्षेत्रफल र कार्यक्षेत्र सरदर चार गुनाले विस्तार गरिएको छ।

आमजनताको अहिलेको चासो भनेको संविधानको अनुसूची ८ मा तोकिएका, पहिले क्षेत्रगत (Sectoral) भनेर पहिचान भएका कार्यक्रमहरू स्थानीय सरकारमा एकीकृतरूपमा आन्तरिकीकरण गरेर प्रभावकारी र गुणस्तरको सेवा कसरी पाइन्छ भन्ने हो। क्षेत्रफल चारगुना विस्तार गरेर बनाइएका गाउँपालिका/नगरपालिकाहरूको केन्द्र विगतको भन्दा टाढा पर्न सक्ने स्थिति भएकाले नजिकमा रहेको वडा कार्यालयको स्तर वृद्धि, अधिकार र स्रोतले सुसज्जित र सेवा दिने कर्मचारीहरूको पर्याप्तता हुने हो/होइन भन्ने जनसरोकारको विषय भएको छ।

अबको स्थानीय सरकारमा कार्यपालिका र व्यवस्थापिकाको व्यवस्था भएकाले जनता स्वशासित हुन आफैं स्थानीय ऐन नियम बनाउन सक्नेछन्। ती ऐन नियमको पालना स्थानीयवासीले अनिवार्यरूपले गर्नुपर्ने हुँदा साँच्चै विधिको शासन घर टोलबाट सुरु हुनेछ। अब स्थानीय सरकारमा निर्वाचित हुने विधायकले संघ र प्रदेशको क्षेत्राधिकार बुझ्नेको हुनुपर्छ र शिक्षित, संयम र बहुप्रतिभा भएका व्यक्तिहरू निर्वाचित हुनुपर्नेछ। जनताले अब त्यस्ता व्यक्तिलाई चुन्नु पर्नेछ।

अब क्षेत्रगत कार्यक्रमहरू केन्द्रबाट निर्देशित र विकेन्द्रित हुने छैनन्। संविधानले बाँडफाँड गरेअनुसार स्वतः स्थानीय सरकारको क्षेत्रभित्र पर्नेछन्। संविधानप्रदत्त क्षेत्रगत कार्यक्रमहरूलाई आन्तरिकीकरण गर्न नयाँ नीतिहरू र नयाँ ऐनहरू बन्नुपर्ने हुन्छ। यस अंकमा क्षेत्रगत नीति कार्यक्रमलाई स्थानीय तहमा व्यवस्थापन गर्न सहज होस् भन्ने उद्देश्यले क्षेत्रगत विषयका विज्ञहरूको गहन लेखहरू समावेश गरिएका छन् र यो प्रकृया जारी रहनेछ।

स्थानीय तहको सरकारको गठन निर्वाचनबाट मात्र हुने भएकाले सरकार, संसद र राजनीतिक दलहरूले छिटोभन्दा छिटो निर्वाचनको घोषणा गरेर निकायलाई सरकारमा परिणत गर्नुपर्छ, अन्योलको अन्त्य गर्नुपर्छ। राजनीतिक तवरले संविधानको कार्यान्वयनको सुरुआत विन्दु नै यही हो।

रामराज नेपाल

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान Institute of Local Governance Studies (Inlogos)

कार्यसमिति

वीरेन्द्रबहादुर देउजा
अध्यक्ष

खेमराज नेपाल
निवर्तमान अध्यक्ष

वंशीधर घिमिरे
उपाध्यक्ष

सूर्यशरण रेग्मी
कोषाध्यक्ष

पद्मा मोहिनी माथेमा
सदस्य

रविन्द्रनाथ अधिकारी
सदस्य

बालप्रसाद श्रेष्ठ
सदस्य

कृष्णा कार्की
सदस्य

विनोदप्रसाद ढकाल
सचिव/निर्देशक

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका साधारणसभा सदस्यहरू, टेलिफोन र इमेल

1	Bal Prasad Shrestha	4770041 / 9841572261	balprasad@hotmail.com
2	Banshidhar Ghimire	4359758 / 9818052340	bansidharghimire@yahoo.com
3	Bidur Mainali	4490452 / 9851046494	muan@ntc.net.np
4	Binod Prasad Dhakal	4357268 / 9841264841	binodpdhakal@hotmail.com
5	Birendra Bahadur Deoja	4477539 / 9841271317	bbdeoja47@yahoo.com
6	Chandra Mani Adhikari	4483186 / 9851065662	adhikaricm@hotmail.com
7	Damodar Adhikari	5572204 / 9851100347	damodar.adhikari@gmail.com
8	Dilli Prakash Ghimire	5015125 / 9841283904	ghimiredp@yahoo.com
9	Dinesh K. Thapaliya	6635831 / 9851122366	dkthapaliya@gmail.com
10	Diwakar Neupane	5541076 / 9841286644	neupanedu@hotmail.com
11	Gyani Singh K.C.	4270447 / 9843412674	.
12	Hom Nath Adhikari	9852680117	homnathadhikari@gmail.com
13	Indra Prasad Karki	4249384 / 9841756854	karkiindra@hotmail.com
14	Khaga Prasad Nepal	4430047 / 9841738452	khaga.nepal@gmail.com
15	Khem Raj Nepal	4430049 / 9843 361499	bnepal5@gmail.com
16	Khom Dutta Baral	4770742 / 9841411714	kdbaral@hotmail.com
17	Krishna Karkee	2035104 / 9851017926	kkarkee@hotmail.com
18	Krishna Prasad Jaisi	9851137130 / 9741021708	kjaishi@yahoo.com
19	Krishna Prasad Sapkota	9851027698	kpkavre@gmail.com
20	Mahesh Dahal	4479834 / 9841930044	maheshdahal62@gmail.com
21	Manoj Kumar Khadka	9841273960	manojkhadka419@yahoo.com
22	Padma Mohini Mathema	4272597 / 9851083225	padma.mathema@gmail.com
23	Purushottam Nepal	6635827 / 9851123402	nepalpuru@yahoo.com
24	Rabindra Adhikari	4412088 / 9841524775	rabindraadhikari34@gmail.com
25	Rajendra Man Shrestha	5260309 / 9803158047	rajendra47000@yahoo.com
26	Ram Babu Panta	4415858 / 9851032484	rambabu@icfc.subisu.net.np
27	Ram Krishna Bhurtel	4359997 / 9851071668	bhurtelrk@hotmail.com
28	Ramesh Chandra Poudel	4785564 / 9851173222	paudelrc@gmail.com
29	Shanta Kumar Pradhan	4247007 / 9841537200	skp_bhojpur@hotmail.com
30	Siddha Raj Panta	9851114876	siddharaj.pant@gmail.com
31	Surendra Nath Aryal	4270178 / 9818305349	
32	Surya Saran Regmi	4107553 / 9841444614	regmisurya@hotmail.com
33	Uddab Prasad Timalsena	4620907 / 9851210173	me_uddab@hotmail.com
Institutional Members			
1	Mahila Ko Haat, Kathmandu	4414891 / 9841463062	bnepal5@gmail.com
2	NCDC Ilam	027 520792 / 9852680109	kajighale@gmail.com
3	NACOF	5011124 / 9841336189	prem12nepal@gmail.com

प्रतिष्ठानको अनुरोध

- यस पत्रिकामा छापिएका सामग्रीहरूका विषयमा पाठक प्रतिक्रिया पठाउन ।
- यस पत्रिकाको आगामी अंकमा सफल कार्यक्रमहरू छपाउनका लागि लेख र फोटो पठाउन ।
- यस पत्रिकामार्फत सूचना-सन्देश र सन्देशमूलक विज्ञापन पठाउन ।

१. विनोदप्रसाद ढकाल/निर्देशक

फोन : ४४६५९४२

मोबाइल : ९८४९२६४८४९

इमेल : binodpdhakal@inlogos.org

२. नरवीर देवान

फोन/फ्याक्स : ४४६५९४२

मोबाइल : ९८४९३४४७५०

इमेल : info@inlogos.org, inlogos.org@gmail.com

अनुसन्धानमूलक अंक 'अनुगमन तथा मूल्याङ्कन'

श्री प्रधानसम्पादकज्यू,

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको २०७३ असोजको त्रैमासिक जर्नल 'अनुगमन तथा मूल्याङ्कन' पढ्ने अवसर पाएँ । यस अंकमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन विधाका विभिन्न सैद्धान्तिक र व्यावहारिक पक्षमा विशेषज्ञ एवं अनुभवी लेखकहरूले रोचक र जानकारीमूलक सामग्री प्रस्तुत गरेकोमा धेरै खुराक पाएको छु ।

नेपालको विकास प्रशासनको नीति निर्माण परियोजना/आयोजना कार्यान्वयन र आमसञ्चार क्षेत्रमा लामो समय सक्रिय रूपले कार्यरत विशेषज्ञ र प्रशासकहरूको अनुभवको आधारमा गरिएको वस्तुपरक र यथार्थ समीक्षा एवं विश्लेषण नै यस अंकको विशेषता हो । सैद्धान्तिक पक्षतर्फ अनुगमन र मूल्याङ्कनको अवधारणा, शर्त, सूत्र र विधिको सम्बन्धमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनकर्ताहरूले जान्नुपर्ने कुराहरू विस्तृतरूपमा उल्लेख गरिएका छन् ।

हाम्रा राष्ट्रिय तहदेखि स्थानीयस्तरका विकास आयोजना/परियोजना एवं कार्यक्रमहरूमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको Component लाई कसरी समावेश गरिएका छन् भन्ने सम्बन्धमा जानकारी दिने प्रयास लेखहरूमा गरिएको छ । हाम्रा विकास कार्यक्रमहरूमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन किन प्रभावकारी हुन सकेन ? यसमा आइपरेका बाधा र अड्चन के र अबको बाटो के-के हुन् भन्ने सम्बन्धमा पनि राम्ररी विश्लेषण गरिएको छ ।

हाम्रो देशले संघीय शासन व्यवस्था अपनाउन लागेको सन्दर्भमा स्थानीय, प्रान्तीय र केन्द्रीय सरकारको सम्बन्धमा विश्व मान्यता अनुरूपका चारित्रिक विशेषताहरू के कस्ता हुनुपर्छ भन्ने विषयमा खेमराज नेपालको प्रस्तुतिले राजनीतिक नेता, ऐन, कानून तथा नीतिनिर्माता र प्रशासकहरूलाई मार्गदर्शन दिएको छ । यस लेखले हाल चर्चित समसामयिक विषयहरूलाई समेत सम्बोधन गरेको छ ।

हाम्रो राष्ट्रियदेखि स्थानीयस्तरका विकास कार्यक्रम आयोजना/परियोजनाहरूमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनका अवधारणाहरू विभिन्न ऐन, कानून र दस्तावेजहरूमा पर्याप्तरूपमा समावेश गरिए पनि प्रभावकारी रूपमा अनुगमन तथा मूल्याङ्कन हुन नसकेका र यस सम्बन्धमा जारी गरिएको नीति, ऐन तथा निर्देशिकाका प्रावधानहरू लागु हुन नसकेको निष्कर्ष यस अंकका सबै लेखकहरूको रहेको छ । अनुगमनको नाममा स्थलगत निरीक्षणलाई प्राथमिकता दिने गरिएको छ । त्यो पनि सन्तोषजनक छैन ।

राजधानीकै मुख्य सडकहरू कालोपत्र गरिएको महिना/हप्तामै उफ्रिएका हुन्छन्, सिँचाइका नहरहरू निर्माण पुरा नहुँदै भत्किएका हुन्छन् । मर्मतसुधार गरिएको अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल तुरन्तै भासिएका हुन्छन् । भवनहरू बन्नासाथ चर्किएका र चुहिने हुन्छन् । पुलपुलेसा बनेका केही समयमै बाढीले बगाएका खबर हामी नियमित रूपमा सुन्ने गर्दछौं । हाम्रो निरीक्षण र अनुगमन प्रक्रिया प्रभावकारी भएको भए, नियमनकारी निकायहरूले इमान्दारीपूर्वक काम गरेको भए यस्तो स्थिति अवश्य आउने थिएन भन्ने कुरामा सबै लेखकहरूको एकमत रहेको पाइन्छ ।

जे होस्, खासगरी सरकारी क्षेत्रअन्तर्गत राष्ट्रिय स्तरदेखि स्थानीय स्तरसम्म विकास प्रशासनमा संलग्न रहनु हुने नीति निर्माता, प्रशासकहरू, योजनाविद्हरूको लागि यस विशेषाङ्कका सामग्रीहरू अति नै उपयोगी र सान्दर्भिक भएकाले उहाँहरूले यी लेख रचनाहरू अनिवार्यरूपमा पढ्ने पर्ने देख्दछु । यस्तै किसिमका मननयोग्य र उपयोगी सामग्रीहरू स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले आगामी दिनमा पनि प्रकाशनमा ल्याउने छु भन्ने अपेक्षा गर्दछु ।

चिरञ्जीवी शर्मा
ललितपुर, सानेपा

‘अनुगमन तथा मूल्याङ्कन’ कमजोर, विशेषाङ्क बलियो

श्रीमान् प्रधानसम्पादकज्यू,

‘स्वायत्त शासन’ को ‘अनुगमन तथा मूल्याङ्कन’ विशेषांक अध्ययन गर्ने अवसर पाएँ। स्वायत्त शासन पत्रिकाको प्रत्येक अंक एउटा विशेषांक हुने गरेको छ जुन आफैमा एउटा पठनीय, समसामयिक र संग्रह गर्नुपर्ने अंक हुन्छ।

अंक ११ को ‘अनुगमन तथा मूल्याङ्कन’ विशेषांक हाम्रो देशको वर्तमान अवस्थाका लागि सान्दर्भिक छ। सरकारी, अर्धसरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रको विकास आयोजनाहरू सम्बन्धित माथिल्लो निकायबाट नियमितरूपमा अनुगमन र मूल्याङ्कन हुनुपर्छ। यसलाई पारदर्शी बनाउनुपर्छ। सत्य, तथ्य, अनुगमन र मूल्याङ्कन भइरहेमा पुरस्कार र दण्डलाई पनि सोहीअनुरूप कार्यान्वयनतर्फ लैजाँदा उचित हुन्छ।

नेपालको वर्तमान अवस्थालाई हेर्दा अनुगमन र मूल्याङ्कनको पक्ष एकदमै फितलो देखिन्छ। यहाँ साइत हेरेर अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी चलेको छ। वर्षमा २/४ पटक भारा टार्ने काम हुन्छ। दिगो सरकार नभएर यस्तो भएको होला। जे जस्तो सरकार आए पनि गए पनि यो त नियमित चलाइराख्नु पर्ने प्रकृया हो। यसो नहुँदा दण्डहीनता, भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती र अराजकताले प्रश्रय पाउँछ। जसको नकारात्मक प्रभाव देश र आमनागरिकमा पर्न जान्छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गर्ने योजनाबद्ध विकास अहिले चौधौँ योजनामा प्रवेश गरेको छ। अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको हकमा राष्ट्रिय योजना आयोगको प्रभावकारी भूमिका देखिँदैन। तेह्रौँ योजना अवधिसम्मको अध्ययन गर्दा २५ वर्षमा २४ पटक मन्त्रिमण्डल पुनर्गठन, तेह्रजना प्रधानमन्त्री अध्यक्ष भएको र १४ जना उपाध्यक्ष भएको देखिन्छ।

राष्ट्रिय योजना आयोग देशको विकास निर्माण परियोजना तर्जुमा गर्ने, त्यसको सञ्चालनमा आवश्यक नीति निर्देशन दिने, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने एउटा सर्वोच्च निकाय हो। तर यसमा पनि मन्त्रिमण्डल पुनर्गठनको नियम लागु भएको छ जसले गर्दा यसको अधिकार क्षेत्र र कार्यान्वयन पक्षमा शिथिलता र ह्रास आएको छ। यसलाई स्थायित्व दिन राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त गराई स्वतन्त्र र अधिकार सम्पन्न संस्था बनाएर विकास आयोजनामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको नियमित कामको जिम्मा दिनुपर्छ।

देशमा जति धेरै विकास आयोजनाको काम हुन्छ उति नै अनुगमन र मूल्याङ्कनको आवश्यकता पर्छ। सरकार स्थीर भएपछि जनसमर्थन जुटाएर नियमित रूपमा विकास आयोजना, बजार व्यवस्थापन, यातायात, उर्जा, वित्तीय संस्था, कृषि, सहकारी, स्वास्थ्य, शिक्षा, उद्योग, व्यापार आदिमा नियमित अनुगमन तथा मूल्याङ्कन सुधारका लागि सल्लाह सुझाव र समीक्षा हुनुपर्छ अनि देशमा स्थीरता आउँछ, जनताले राहत पाउँछ, जनजीवन सामान्य बन्छ, जनताको जीवनस्तर उकासिन्छ, शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति हुन्छ। त्यसकारण अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई उपलब्धिमूलक बनाउनु पर्छ जसका लागि स्वायत्त शासनको अघिल्लो अंकले प्रभावकारी भूमिका निभाएको छ, सरोकारवाला सबैलाई बाटो देखाएको छ।

ज्ञानीसिंह के.सी.

डल्लु, छाउनी, काठमाडौँ

नेपालको संविधानमा पानी र स्थानीय विकास

- सूर्यनाथ उपाध्याय*

नेपाल 'पानीमा धनी' छ। यो वाक्यले के संकेत गर्छ भने नेपालमा भएको सबै किसिमको पानी अर्थात् नदी, ताल, बरफ, जमीनमुनि सबै तिरको पानीको हिसाब गर्दा प्रतिव्यक्तिले प्रतिवर्ष 7372 cm³/cap/yr पानी पाउँछ। यो मात्रा भारतमा 1458 cm³/cap/yr र चीनमा 2018 cm³/cap/yr मानिसले पाउनेभन्दा धेरै हो।

हो, नेपालमा पानी प्रशस्त छ तर किन काठमाडौंमा खानेपानीको हाहाकार छ ? पानी धेरै पर्नाले बाढी आएर सालिन्दा गाउँबस्तीहरू एकातिर दुवानमा पर्ने गरेका छन् भने अर्कोतिर २/४ घण्टा हिँडेर गाग्रामा खानेपानी ल्याउनु परेको छ। अर्थात् पानी छ तर खोजेको बेला खोजेको ठाउँमा खोजेको मात्रामा पाइँदैन। त्यसैले हाम्रो समस्या भनेको कसरी पानीको व्यवस्थापन गर्ने जसले गर्दा सबैले सजिलै खानेपानी पाउन सक्नु, खेती गर्न बाँच्ने महिना पानी पुगोस्, पानीबाट प्रशस्त बिजुली निकाल्न सकियोस् र देशलाई आर्थिक उन्नतितर्फ डोहोर्‍याउन सकियोस्, बाढी पहिरोबाट जोगिन सकियोस् इत्यादि नै हुन्।

माथिका यी आकांक्षाहरूलाई पुरा गर्न पानीको व्यवस्थापन गर्नु जरुरी छ। त्यस्तो व्यवस्थापनमा अबका स्थानीय तहको के भूमिका हुनसक्छ ? तिनमा के-कस्ता समस्या आउन सक्छन् ? हाम्रो मूल कानुन नेपालको संविधान २०७२ ले के समाधान दिन सक्छ ? भन्ने प्रश्नहरूको उत्तर यस लेखमा खोजिएको छ।

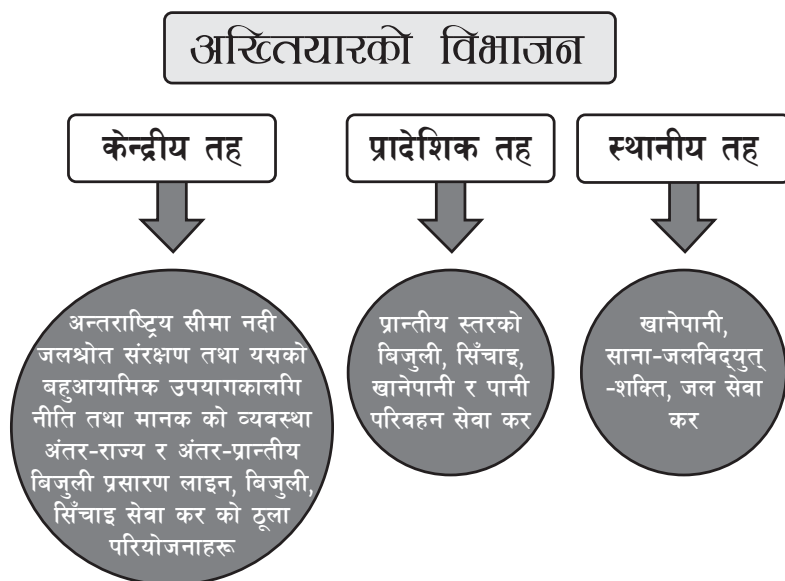
माथिका प्रश्नहरूको उत्तर खोज्नुभन्दा पहिले के बुझ्न जरुरी

छ भने वास्तवमा पानी कसको सम्पत्ति हो ? कसको कति अधिकार पानीमा छ ? बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने पानी बगेर जान्छ, थुनेर राखे कुनै ठाउँमा बस्छ, जमीनमा ताल निकाल्न सकिन्छ। यो सबैलाई नभई नहुने वस्तु पनि हो। यस्तो वस्तु प्रकृतिले दिने हो, मानिसले सिर्जना गर्ने पनि होइन।

राज्यभिन्न रहने सबै व्यक्तिको सामूहिक व्यवस्थापनको अधिकार राज्यलाई हुन्छ। राज्यले नै सबैको सम्पत्तिको रक्षा गर्छ र कसको के कुरामा कति अधिकार भन्ने व्याख्या पनि गर्दछ। त्यसैले, यसको स्वामित्व राज्यमा निहित छ। राज्यले नै यसको व्यवस्थापन गर्नुपर्छ, होइन भने पानीका लागि जनता बीच झगडा हुन्छ। सबैलाई चाहिने भएकाले पनि पानीको व्यवस्थापन र स्वामित्व व्यक्तिको हातमा नभई राज्य र समाजमा हुनुपर्छ। राज्यले निश्चित

गरेको नीति र कानुन अनुसार प्रयोग गर्नुपर्छ, आफ्नो मनलाग्दी गर्न कसैलाई छुट छैन।

पानीको व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको भूमिकाबारे विचार गर्नुभन्दा पहिले हामीले पानीको संरक्षण र उपयोगको लक्ष्य के हुने भन्ने बारेमा सोच्नु आवश्यक छ। हाम्रो लक्ष्य भनेको देशमा उपलब्ध पानीको त्यस्तो व्यवस्थापन हो जसबाट हामीले पानीको महत्तम (optimum) उपयोग गर्न सकौं र साथै देशको वातावरण र पानीको संरक्षण पनि हुन सकोस्। यस्तो लक्ष्यलाई पुरा गर्नका लागि केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय सरकार तीन वटै तहमा आ-आफ्ना काम, कर्तव्यहरू हुनेछन्। नेपालको संविधानले अन्य विषयका अधिकारहरू जस्तै पानीको अधिकारलाई पनि संविधानको अनुसूचीहरूमा निम्न बमोजिम उल्लेख गरेको छ :-

* जलस्रोतविद्

यो विभाजनको विषयका साथै संविधानले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच आफ्ना अधिकारहरूलाई लिएर विवाद उत्पन्न हुन सक्ने संभावना रहेकाले त्यसको समाधान गर्न सरकारलाई सिफारिस गर्ने प्रयोजनका लागि राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त आयोगले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको लगानी र प्रतिफलको हिस्साका बारेमा पनि सरकारलाई सुझाव दिनेछ ।

यहाँनेर बुझ्नु पर्ने कुरा के छ भने संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा अधिकार क्षेत्रभित्र परेका विषयहरूमा प्रत्येकले कानुन बनाउन पाउने अधिकार पाएका छन् । त्यसका साथै साझा विषयहरूमा पनि कानुन बनाउने अधिकार छ । तर त्यस्तो कानुन बनाउँदा प्रदेशले बनाएकोमा संघीय कानुनसित नबाझिने गरी बनाउन पर्ने र बाझिएमा संघीय कानुन लागू हुने र प्रदेशले बनाएको कानुन स्थानीय तहले बनाएकोसित बाझिएमा प्रदेशको कानुन नै लागू हुने व्यवस्था गरिएको छ । साथै कुनै विषय अनुसूचीमा नलेखिएकोमा संघको अधिकार हुनेछ भने संविधानको व्यवस्थाले संघलाई बढी अधिकार भएको देखिन्छ । पानी बगिरहने वस्तु भएकाले विभिन्न अधिकार क्षेत्रभित्र पर्न जाने हुनाले यसमा बढी संवेदनशील भएर कानुन बनाउनु पर्ने अवस्था हुन्छ ।

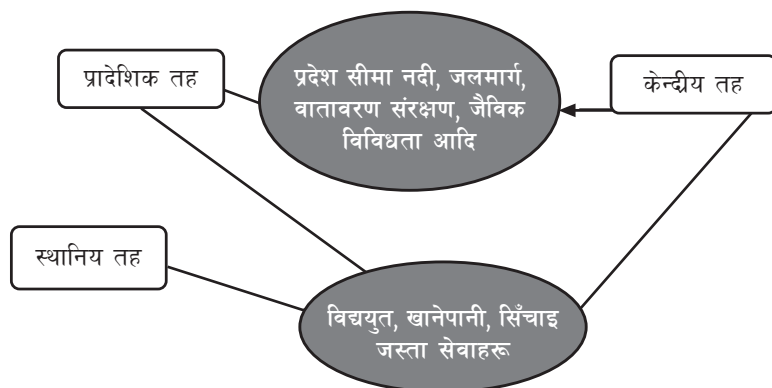
स्थानीय तहका चुनौतीहरू

पानी अर्थात् जलस्रोत व्यवस्थापनका सम्बन्धमा स्थानीय तहका चुनौतीहरू निकै धेरै यस कारणले हुन्छन् कि यसको उद्गम स्थानीय रूपमै हुन्छ अर्थात् जमीनसित यो जोडिएको छ । यो चलायमान छ र सबैका लागि अपरिहार्य आवश्यकताको विषय हो । यो परिप्रेक्ष्यमा पानीका विषयमा स्थानीय तहका चुनौतीहरूलाई निम्न बमोजिम पहिचान गर्न सकिन्छ :-

(क) स्वामित्व र अधिकारको विषय

माथि उल्लेख गरिसकेको छ जलस्रोतको स्वामित्व राज्यमा निहित हुन्छ अर्थात् स्थानीय तहको सरोकारका विषयमा स्थानीय तहकै अधिकार हुन्छ । व्यक्तिले पाउने अधिकार भनेको

साझा विषयहरू

अनुमतिपत्र प्राप्त गरेपछि सो बमोजिम प्रयोग गर्न पाउने अधिकार हो । परम्परागत किसिमले आफ्ना लागि संयुक्त रूपमा वा एकैले पनि कुनै पानी प्रयोग गरेको छ खासगरी खानेपानी वा सिँचाई वा अन्य घरेलु प्रयोजनका लागि भने अनुमति पत्रको आवश्यकता पर्दैन अन्यथा अरू अवस्थामा अनुमति पत्र प्राप्त गर्नुपर्छ ।

पानीमाथिको अधिकार व्यक्तिगत वा सामूहिक रूपले प्रयोगको अधिकार हो, यो विक्री गर्न पाउने अधिकार भनी

अमेरिका, अष्ट्रेलियाजस्ता देशमा पानीलाई खेतीबाट छुट्याएर वा व्यापारिक प्रयोजनमा व्यापारबाट छुट्याएर पानी मात्रको अधिकार पनि बेच्न पाइन्छ जब कि नेपालमा प्रयोगसित छुट्याएर पानी मात्रको अधिकार बेच्न पाइँदैन । यो कतिसम्म ठीक हो ? भन्ने कुरामा भने विवाद छ ।

कानुनले स्वीकार गरेको अवस्था छैन । व्यापारिक प्रयोजनका लागि अनुमति पत्र पाएको हकमा पनि कुन विषयको प्रयोग हो, त्यससित जोडिएर आएको छ । एउटा प्रयोगका लागि दिइएको पानीको अधिकार अर्को प्रयोगका लागि विक्री गर्न पाइने गरी कानुनमा व्यवस्था गरिएको छैन । उदाहरणका लागि कसैले

सिँचाई गर्नका लागि पाएको अनुमति पत्र सिँचाई नभई उद्योगका लागि प्रयोग गर्न बेच्न पाउने अवस्था देखिँदैन ।

अमेरिका, अष्ट्रेलियाजस्ता देशमा पानीलाई खेतीबाट छुट्याएर वा व्यापारिक प्रयोजनमा व्यापारबाट छुट्याएर पानी मात्रको अधिकार पनि बेच्न पाइन्छ जब कि नेपालमा प्रयोगसित छुट्याएर पानी मात्रको अधिकार बेच्न पाइँदैन । यो कतिसम्म ठीक हो ? भन्ने कुरामा भने विवाद छ । तर समयको परिवर्तनका साथै पानीको बेग्लै अधिकारको अस्तित्वलाई पनि स्वीकार गर्नुपर्ने अवस्था भविष्यमा नेपालको हकमा पनि आउन सक्ने देखिन्छ । खासगरी परम्परागत कृषिमा आधारित आर्थिक, सामाजिक अवस्था र तुलनात्मक रूपले पानीको उपलब्धताले गर्दा पानीलाई प्रयोगसित छुट्याइएको छैन । तर, पानीको उपलब्धतामा कमी हुने अनि व्यवस्थापनको जटिलता बढ्दै गएमा जग्गाको लालपुर्जा पाएजस्तो पानीको अधिकारको बेग्लै लालपुर्जा पाउने दिन पनि अब टाढा छैन । विकासको क्रमले यो अवस्था आउने देखिएकाले त्यस्तो व्यवस्था कसरी कार्यान्वयन गर्ने भन्ने चुनौती स्थानीय तहलाई हुने देखिन्छ ।

स्वामित्व कै कुरा गर्दा पानीमा समुदायको अधिकार हुन्छ । खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (आईएलओ) ले पारित गरेको १९९ नं. को आदिवासी जनजाति बारेको महासन्धिलाई पनि आधार लिने गरेको देखिन्छ । यो सन्धिका प्रावधानहरू बारेको बुझाई पनि हाम्रा लागि एउटा चुनौती रहेको छ । हामी

कतिपयले के बुझेका छौं भने आदिवासी, जनजाति (अर्थात् बाहुन, क्षेत्री, दसनामी बाहेक अरू) हरूसित उनीहरूको मन्जुरीबेगर उनीहरू बसोबास गरेको क्षेत्रमा रहेको पानी कसैले प्रयोग गर्न पाउँदैन र राज्यको पनि त्यसमा अधिकार हुँदैन। यो बुझाई वास्तवमा उक्त महासन्धिको गलत बुझाई हो।

उक्त महासन्धिले राज्य कायम हुँदाको अवस्थामा बसोबास गरिरहेका सबै समुदाय आदिवासी हुन्छन् भनी गरेको परिभाषाले यस देशमा हाल कायम रहेका बाहुन, क्षेत्री, दसनामी लगायत सबै समुदाय आदिवासी हुन्। त्यसकारणले जनजाति वा आदिवासी कुनैको पनि छुट्टै अधिकार उक्त महासन्धिले परिकल्पना गरेको छैन। दोस्रो, उक्त महासन्धिले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग हुन्छ भने त्यसमा भाग लिन पाउने, कुनै परियोजना कसैले राज्यबाट अनुमति पाएर वा राज्य स्वयंले निर्माण गर्न लाग्दछ भने त्यसमा भाग लिन पाउने, त्यसबारे जानकारी पाउने र कथंकदाचित् आदिवासी, जनजाति अर्थात् सबै स्थानीयबासीको उठीबास हुन्छ भने उचित र पर्याप्त मुआब्जा पाउने अधिकार हुन्छ। तर, बन्न लागेको परियोजना रोक्ने वा बनाउन नदिने अधिकार चाहिँ हुँदैन।

यो प्रावधानले के स्पष्ट पार्दछ भने कुनै पनि प्राकृतिक स्रोत अर्थात् पानी लगायतका स्रोतको प्रयोग गर्दा स्थानीय जनता अर्थात् सबै जातजातिका मानिस जसको प्रत्यक्ष सरोकार त्यस्तो पानीमा छ, उनीहरूको संलग्नता आवश्यक हुन्छ। त्यतिमात्र हैन, नेपालको कानूनले उनीहरूका लागि सम्बन्धित परियोजनाको लाभमा सम्मिलित हुन पाउने तथा प्राकृतिक स्रोत अर्थात् पानीको प्रयोगबाट सरकारले पाउने रोयल्टीको केही अंश स्थानीय तहले अर्थात् अप्रत्यक्ष रूपले त्यहाँको जनताले पाउने अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ।

संविधानले स्पष्ट रूपमा रोयल्टी र लाभको बाँडफाँड हुन्छ भनी उल्लेख गरेको छ। त्यतिमात्र होइन, विद्युत परियोजनाहरूमा स्थानीयले शेयर पाउने कुरामा पनि एक किसिमले प्रचलित

व्यवहार नै भइसकेको छ। अतः पानी माथिको अधिकारलाई हामीले स्पष्ट रूपले बुझ्नु बुझाउनु हाम्रो विशेष चुनौतीको विषय बन्न पुगेको छ।

(ख) कार्यसम्पादनमा क्षमताको विषय

संविधानले स्थानीय तहलाई व्यवस्थापकीय अधिकार पनि प्रदान गरेको छ। अहिले विद्यमान स्थानीय निकाय भन्दा नयाँ संविधानबमोजिम बन्ने स्थानीय तह क्षेत्रफल र जनसंख्याको हिसाबले निकै ठूलो हुन्छ। त्यसकारणले यसले सम्पादन गर्नुपर्ने काम पनि पहिलेको तुलनामा निकै ठूला हुन्छन्। मझौला खालका (अर्थात् पहाडमा ५० हेक्टर र तराईमा ५०० हेक्टर सम्मका) सिँचाई आयोजना, त्यस्तै गरी २०/२५ हजार जनतासम्मलाई खानेपानी पुर्याउने आयोजना र विद्युतको हकमा १/२ मेगावाट सम्मका आयोजनाहरूको अनुमति पत्र दिने र त्यसको नियमन र अनुगमन गर्ने र कतिपय अवस्थामा स्थानीय तह आफैले पनि लगानी गरी सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

यस्तो काम गर्नका लागि आवश्यक जनशक्तिको सर्वथा अभाव हुने देखिन्छ। केही सहरी क्षेत्रमा नै आफूलाई सीमित पार्न सफल भएको दक्ष जनशक्तिलाई कसरी विभिन्न ठाउँमा जान आकर्षित गराउने र उपयुक्त खालको जनशक्ति उपलब्ध गराउने भन्ने विषय ठूलो चुनौती हो। यसका लागि सरकारले केही समयसम्म विशेष सुविधाका प्याकेजहरू र कतिपय अवस्थामा अनिवार्य सेवाको व्यवस्था पनि लागू गराउन पर्ने देखिन्छ। अन्यथा वास्तविक अर्थमा अधिकार भए पनि त्यसको उपयोग गर्न सक्ने क्षमताको अभावमा काम हुन पाउने छैन।

संविधानका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन

संविधानको प्रावधानतिर फर्केर हेर्दा अनुसूची ८ मा रहेको स्थानीय तहको अधिकार र अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा सूची सामुन्ने आउँछ। जलस्रोतको विषयमा अनुसूची ८ मा सिँचाई, खानेपानी, साना जलविद्युत आयोजना जलाधार उल्लेख भएको र ९ मा विद्युत, खानेपानी, सिँचाईजस्ता सेवाहरू प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी उल्लेख भएको छ।

यसबाट जल र जलविद्युत आयोजनाको हकमा 'साना जलविद्युत' को परिभाषा गर्नुपर्ने देखिन्छ भने सिँचाई र खानेपानीको हकमा पनि त्यसैगरी कुन तहको कति भागमा सिँचाई गर्ने वा कति जनतालाई सेवा पुर्याउने, कत्रो खानेपानी आयोजना भन्ने कुरा स्पष्ट पार्नु आवश्यक भएको देखिन्छ। यसैगरी, 'विद्युत खानेपानी सिँचाईजस्ता सेवाहरू' लाई साझा सूचीमा राखिएका कारणले पनि सेवा पुर्याउने स्तरमा अर्थात् ती सेवाहरूको निर्माणभन्दा पनि सञ्चालनमा स्थानीय तहको संलग्नतालाई अनिवार्य गरिएको देखिन्छ।

यी सेवासित सम्बन्धित सबै परिमाणका आयोजना निर्माण गर्न स्थानीय तहले नसके पनि आफ्नो क्षेत्रमा जनतालाई सेवाको पहुँचमा पुर्याउने र सेवालाई सुचारु गरी राख्नमा अनिवार्य संलग्नतालाई स्वीकारेको देखिन्छ।

'प्राकृतिक स्रोतको रोयल्टी' पनि साझा अधिकारमा राखिएकाले स्थानीय तहले आफूले लाइसेन्स दिई नियमन गर्ने बाहेकका परियोजनाहरूबाट प्राप्त रोयल्टीमा पनि केही भाग पाउने कुरा देखिन्छ। यी दुई वटै अनुसूचीहरूलाई कार्यान्वयन गर्न र त्यसैगरी अन्य

पानीको स्रोतका रूपमा रहेको एक नदी

अनुसूचीमा भएका केन्द्र र प्रदेशका बेग्लाबेग्लै र साभ्ना अधिकारलाई कार्यान्वयन गर्न पनि आयोजनाको आकार/प्रकारको किटानी हुनु आवश्यक छ । जसले गर्दा कुन आकारप्रकारको आयोजना निर्माण र सञ्चालन कुन तहको अधिकार क्षेत्रभित्र पर्छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन सकोस् । संविधानमा उल्लेखित प्रावधानहरूलाई परिभाषित र विस्तृतीकरण गर्नु आवश्यक छ । त्यसतर्फ विचार गर्दा निम्न बमोजिमको एउटा सामान्य मोटामोटी परिभाषा र विस्तृतीकरण हुन पनि सक्छ ।

१. सिँचाई

५० हेक्टरदेखि ५०० हेक्टरसम्मको सिँचाई आयोजनाको अध्ययन, निर्माण, मर्मतसम्भार, अनुगमन, नियमन इत्यादि ।

२. जलविद्युत खानेपानी

एक मेगावाटसम्मका जलविद्युत र २० हजार जनसंख्यालाई सेवा पुऱ्याउन सक्ने खानेपानी आयोजनाको निर्माण, मर्मतसम्भार, अनुगमन, नियमन इत्यादि ।

३. विद्युत खानेपानी सिँचाई जस्ता सेवाहरू

यो विषयमा आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र परेका योजनाहरूको हकमा सेवाहरू विस्तार गर्ने सेवाको अनुगमन गर्ने सञ्चालन गर्ने सबै कुरा पर्दछन् भन्ने आफ्नो कार्यपरिधि भन्दा बाह्यस्तरका ठूला आयोजनाहरूको हकमा त्यस्तो आयोजनाहरूको सेवा सञ्चालन र सम्भारमा संलग्नता हुने कुरा देखाउँछ ।

४. प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र सम्बर्धन

प्राकृतिक स्रोतहरू अनिवार्यतः स्थानीय तहसित सम्बन्धित हुने भएकाले त्यसको संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोगबाट हुने लाभको बाँडफाँडमा हिस्सेदारी हुनु अनिवार्य हो । त्यस्तो संलग्नता र हिस्सेदारीलाई सम्बन्धित प्राकृतिक स्रोत बारेका राष्ट्रिय नीति र तदनु रूपको कानुनबाट स्पष्ट पार्नुपर्छ ।

५. खानेपानी, जलविद्युत र सिँचाई बाहेकका अन्य उपयोगहरू जस्तै जलकिडा, प्याफिटड, धार्मिक कार्यमा प्रयोग हुने घाट, पोखरी इत्यादि पनि प्रयोगको चरित्रले गर्दा स्थानीय निकायमा नै पर्छ र पारिनुपर्छ ।

अनौपचारिक समूहहरू

माथि उल्लेखित अधिकारहरू त औपचारिक निकायहरूको हकमा भए । स्थानीय समाजमा अनेकौँ समुदायहरू हुन्छन् । औपचारिक/अनौपचारिक रूपले त्यस्ता समुदायहरू संगठित पनि हुन्छन् र अरू केही नभए पनि प्राकृतिक स्रोतसित जोडिएका उपभोक्ता वा गैरउपभोक्ताहरू पनि हुन्छन् । जसको संलग्नता र अधिकारको बारेमा पनि प्राकृतिक स्रोतको परिचालनको सन्दर्भमा सोच्नुपर्ने हुन्छ ।

संविधानले अंगीकार गरेको निर्देशक सिद्धान्तमा प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, सम्बर्धन र उपयोगको हकमा स्थानीय समुदायलाई प्राथमिकता र अग्राधिकार दिँदै प्रतिफलको न्यायोचित वितरण गर्ने कुरा पनि उल्लेख गरिएको छ । यो व्यवस्थाले स्थानीय समुदायको संलग्नतालाई सुनिश्चित गरेको छ । यस्तो नीतिलाई कानुनमा ढाल्दा भन्ने विचार पुऱ्याउनु पर्छ । स्थानीय समुदायले अधिकारको नाममा परियोजनाहरूको कार्यान्वयन, सञ्चालन र सम्भारमा कुनै बाधाविरोध नहोस् भन्नाका लागि ‘अग्राधिकार’ को अवधारणालाई स्पष्ट पार्नु आवश्यक हुन्छ ।

‘अग्राधिकार’ भन्नाले अरूको अधिकार कटौती भन्ने अर्थमा बुझ्न हुँदैन । स्थानीय समुदायको संलग्नताको अनिवार्यतालाई सुनिश्चित गर्ने सम्मको हो । त्यसैगरी ‘प्रतिफलको न्यायोचित वितरण’ भन्नाले पनि स्थानीय समुदायलाई सम्बन्धित आयोजनाबाट पर्ने असर, उनीहरूले स्रोतको संरक्षणमा पुऱ्याउने देनसमेतको आधारमा स्थानीय समुदायले प्रतिफलमा सहभागी हुन पाउने हो । यो व्यवस्थाले अनावश्यक र अनुपयुक्त मागहरू राखेर परियोजनालाई नै नराम्रो असर पार्ने अधिकार दिँदैन । यसले गर्दा स्थानीय समुदाय र परियोजना विकास गर्ने निकाय बीच वैमनस्य उत्पन्न हुनसक्ने हुनाले केन्द्रले बनाउने नीति

र ऐनमा यसलाई सकेसम्म निश्चित किटानी गरी कति, कस्तो र कसरी लाभमा स्थानीय समुदायलाई संलग्न गराउने हो त्यो सुनिश्चित गरिनु वाञ्छनीय हुन्छ ।

विवादको समाधान

जलस्रोतको प्रयोगका बारेमा सकेसम्म व्यवस्थापनका विषयहरू स्पष्ट हुनु आवश्यक छ । त्यति हुँदाहुँदै पनि विवादहरू उत्पन्न हुन सक्छन् । संविधानले प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको व्यवस्था गरेको छ । उक्त आयोगका अन्य कामहरू बाहेक संघ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच हुने विवादमा सुझाव दिने काम पनि उल्लेख गरिएको छ । यो व्यवस्था आवश्यक छ । तर पनि न्यायिक निरूपण नै यसले गर्दैन । मेलमिलाप र समन्वयसम्मको काम गर्दछ ।

त्यतिले मात्र नपुग्ने हुन सक्छ । त्यसैले न्यायिक रूपले छिनोफानो गरी निर्णय नै गर्ने न्यायिक निकायको आवश्यकता देखिन्छ । पानीको विवादको निराकरण जुनसुकै तहमा गर्नका लागि पनि केही अवधारणागत आधारहरू चाहिन्छन् । पानी सबैका लागि नभई नहुने वस्तु भएकाले यसको समन्यायिक (equitable) प्रयोग हुनुपर्छ । कुन प्रयोग समन्यायिक हो, कुन होइन भनी छुट्याउनका लागि पानीको वर्तमान प्रयोग, भविष्यमा हुन सक्ने प्रयोग, वर्तमानको निर्भरता, विकल्पका स्रोतहरू इत्यादिको विचार गरी स्थलगत रूपमै गएर मात्र समन्यायिक प्रयोग हो, होइन भनी छुट्याउन सकिन्छ । त्यसैले समाधानका लागि स्थायीय स्तरमा नै न्यायिक निरूपण गर्न सक्ने अधिकार प्राप्त निकायको स्थापना कानुनद्वारा गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

संक्षेपमा, स्थानीय निकायको प्रमुख कामहरूमध्ये पानीको व्यवस्थापन एक हो । संविधानले कोरेका मोटामोटी आधारहरूलाई पष्ट बनाएर कार्यक्षेत्र र अधिकारको किटानी ऐन, नियमद्वारा गरिनुपर्छ जसले गर्दा साँच्चै अर्थमा पानी नेपालको सम्बृद्धिको आधार बन्नसक्छ ।

धारा ३५ को उपधारा (२) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक दिएको छ । उपधारा (३) ले प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक प्रदान गरेको छ भने उपधारा (४) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

(१) विषय प्रवेश

नेपालको स्वास्थ्य क्षेत्र विकेन्द्रित व्यवस्थाको रूपमा हाल केन्द्र, क्षेत्र, अञ्चल, जिल्ला, संसदीय क्षेत्र, इलाका, नगरपालिका र गाउँ क्षेत्र, विशेषज्ञ सेवाका अस्पताल, अनुसन्धान परिषद्जस्ता विकेन्द्रित तथा केन्द्रीय स्तरका सेवा प्रदायकहरू समेतको एक सञ्जालको रूपमा खडा रहेको संस्थागत प्रबन्धद्वारा सञ्चालनमा रहेको छ । नेपालको संविधान बमोजिम स्थानीय तहको स्वास्थ्य सेवा अबका दिनमा स्थानीय तहको सरकारको रूपमा सञ्चालन गर्नु पर्ने देखिँदा स्थानीय तहको पुनः संरचनासँगै कार्य जिम्मेवारी बमोजिम स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

स्थानीय तह भन्नाले नेपालको संविधानबमोजिम स्थापना हुने गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभालाई समेट्ने गरी परिभाषित गरिएको छ । स्थानीय तह स्थानीय सरकारको रूपमा रहने गरी आएको नयाँ प्रारूपका लागि कार्यक्षेत्रको निक्यौल, नयाँ संरचना, नयाँ संस्थागत व्यवस्था, संगठन स्वरूप, जनशक्तिको व्यवस्थापन, सेवाप्रवाहमा स्रोतको व्यवस्थापन समेत गरी संविधान प्रदत्त अधिकारको कार्यान्वयन गर्दै दिगो विकास लक्ष्यहरू हासिल गर्न र गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सरल र सहज पहुँच हुने गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्ने देखिएको छ ।

(२) स्थानीय तहको संख्यागत अवस्था र जनसंख्याको वितरण

गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोग गठन भई अध्ययनरत एवं अनुसन्धानरत छ । आयोगले सरकारलाई २०७३ पुस २२ गते प्रधानमन्त्रीलाई बुझाएको प्रतिवेदनले स्थानीय तहको संख्या ७१९ प्रस्ताव गरेको छ । भूगोललाई हेर्दा सबैभन्दा सानो गाउँपालिका बाराको मधुरीजब्दी १.४७ वर्ग किलोमिटर क्षेत्रफल तथा सबैभन्दा ठूलो गाउँपालिका बझाङको काँडा १४६६ वर्गकिलोमिटर क्षेत्रफल छ । जनसंख्यालाई हेर्दा सबैभन्दा कम जनसंख्या भएको गाउँपालिकामा मनाङको घ्यारु (७१ जना), फु (१७६ जना), नार (३६२ जना), ताप्लेजुङको ओलाङ्चुङगोला (२३९ जना) वा किमाथाङ्गा (३६८ जना) मध्ये कुनै एक क्षेत्र घोषित हुन सक्ने तथा सबैभन्दा बढी जनसंख्या भएकोमा काठमाडौँ महानगरपालिका (१० लाख) हुने देखिन्छ ।

प्रादेशिक जनसंख्यालाई हेर्ने भने सबैभन्दा बढी जनसंख्या क्रमशः प्रदेश ३ मा ५५ लाख २९ हजार (२०.९ प्रतिशत), प्रदेश २ मा ५४ लाख ४ हजार (२०.४ प्रतिशत), प्रदेश १ मा ४५ लाख ३५ हजार (१७.११ प्रतिशत), प्रदेश ५ मा ४५ लाख ४० हजार (१७.१३ प्रतिशत), प्रदेश ७ मा २५ लाख ५२ हजार (९.६ प्रतिशत), प्रदेश ४ मा

२४ लाख १४ हजार (९.१ प्रतिशत) र प्रदेश ६ मा १५ लाख १९ हजार (५.७ प्रतिशत) रहेको अनुमान गरिएको छ ।

माथिका दुवै तथ्यगत विवरणबाट प्रदेश र स्थानीय तहको जनसंख्या र भूगोल फरक-फरक परिमाणमा रहेको देखिँदा स्वास्थ्य क्षेत्रको सेवा प्रदायक निकायहरूलाई वर्गीकरण गरी भूगोल र जनसंख्याको हिसाबमा सञ्चालन गर्ने गरी तोकिनु पर्ने देखिन्छ ।

(३) संविधानद्वारा प्रदत्त स्वास्थ्यसम्बन्धी हक तथा नीतिहरू

नेपालको संविधानको मौलिक हक र कर्तव्य खण्डमा उल्लेखित स्वास्थ्यसँग सम्बद्ध हकहरूलाई हेर्दा धारा ३५ (१) ले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक हुने र कसैलाई पनि आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित नगरिने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै, सोही धाराको उपधारा (२) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक दिएको छ । उपधारा (३) ले प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक प्रदान गरेको छ भने उपधारा (४) प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । त्यसैगरी, धारा ३८ (२) ले प्रत्येक महिलालाई सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक दिएको छ ।

* स्वतन्त्र अनुसन्धानकर्ता, पूर्वसचिव, नेपाल सरकार

त्यसैगरी, धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत (ज) नागरिकका आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिहरूले समेत स्वास्थ्य क्षेत्रलाई आधारभूत आवश्यकता भनी यकिन गरेको छ। जसमा उक्त धारा ५१ (ज) को देहाय (६) बमोजिम गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, देहाय (७) बमोजिम नेपालको परम्परागत चिकित्सा पद्धतिको रूपमा रहेको आयुर्वेदिक, प्राकृतिक चिकित्सा र होमियोपेथिक लगायत स्वास्थ्य पद्धतिको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्ने, देहाय (८) अनुसार स्वास्थ्य क्षेत्र राज्यको लगानी अभिवृद्धि गर्दै यस क्षेत्रमा भएको निजी लगानीलाई नियमन र व्यवस्थापन गरी सेवामूलक बनाउने, देहाय (९) स्वास्थ्य सेवालाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय बनाउन स्वास्थ्य अनुसन्धानमा जोड दिँदै स्वास्थ्य संस्था र स्वस्थकर्मिको संख्या वृद्धि गर्दै जाने र देहाय (१०) मा नेपालको क्षमता र आवश्यकताका आधारमा जनसंख्या व्यवस्थापनका लागि परिवार नियोजनलाई प्रोत्साहित गर्दै मातृशिशु मृत्युदर घटाई औसत आयु बढाउने जस्ता नीतिगत व्यवस्थाहरू गरिएका छन्।

माथि उल्लेख भएका संवैधानिक प्रावधानबाट प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्यसम्बन्धी हक रहेको व्यहोरा प्रष्ट हुनुका साथै स्वास्थ्य क्षेत्रलाई

आधारभूत आवश्यकताको नीतिभित्र समेटिएको छ।

(४) नेपालको संविधानप्रदत्त स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्र

नेपालको संविधानको अनुसूची ८ बमोजिम स्थानीय तहमा आमनागरिकको 'आधारभूत स्वास्थ्य' सम्बन्धी समग्र कार्य गर्ने बन्दोबस्त मिलाउनु पर्ने दायित्व रहेको छ।

वर्तमानमा जिल्ला अन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थाहरूले सञ्चालन गरेका कार्यक्रमहरूमा खोप, पोषण, सुरक्षित मातृत्व (गर्भवती जाँच, सुत्केरी जाँच), परिवार नियोजन, क्षयरोग नियन्त्रण, कुष्ठरोग नियन्त्रण, औलो (मलेरिया) नियन्त्रण, बालरोगको एकीकृत व्यवस्थापन, महामारी व्यवस्थापन, जेष्ठ नागरिक सेवा तथा सामाजिक समावेशीकरण सेवा, निशुल्क स्वास्थ्य सेवा (प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकीबाट दिइने सेवा र आमासुरक्षा कार्यक्रम आदि), हात्तीपाइले रोग नियन्त्रण, स्वास्थ्य शिक्षा प्रवर्द्धन, एचआईभी तथा यौन रोग नियन्त्रण, गाउँघर क्लिनिक, घुम्ति शिविर, महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका, अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण, गैसस समन्वयात्मक कार्यक्रम, स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचना प्रणाली, आपूर्ति व्यवस्थापन, मुख स्वास्थ्य तथा नमूना कार्यक्रम आदि। त्यसैगरी, सरुवा रोग, श्वास प्रश्वास सेवाहरू,

निशुल्क औषधि वितरण, आयुर्वेद सेवा आदि सञ्चालनमा छन्।

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र सहयोग कार्यक्रम-III ले आधारभूत स्वास्थ्य सेवालाई रोकथाममूलक, प्रवर्द्धनात्मक, उपचारात्मक, पुनर्स्थापना, आयुर्वेद तथा अन्य अलाइड स्वास्थ्य सेवाका क्षेत्रमा आमनागरिकलाई सन्तुष्ट बनाउने गरी तोकिएको भौगोलिक सीमाभित्र सेवा प्रदान गर्ने समग्र प्याकेजको रूपमा लिएको छ। समग्र स्वास्थ्य क्षेत्रको कभरेजलाई (UHC) लाई वृद्धि गर्नका लागि राज्यले नागरिकको वित्तीय बोझलाई कम गर्दै स्वास्थ्य क्षेत्रको विस्तार गरी सम्पूर्ण जनसंख्यामा पुर्‍याउने सोच लिएको छ। यसका लागि आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क गर्ने र अन्य स्वास्थ्य सेवाहरू आमनागरिकले खरिद गर्न सक्ने गरी (Affordable) उपलब्ध गराउने उद्देश्य लिइएको छ। यस्तो पहुँचबाट संविधानप्रदत्त स्वास्थ्य सम्बद्ध नागरिकको मौलिक हक सुरक्षित हुने अपेक्षा गरिएको छ। आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको उपयोग र पहुँचमा आउने वृद्धिबाट रोगको भारमा कमी आउने र नागरिकको उपचारमा लाग्ने खर्चमा कमी आउने आशा गरिएको छ।

सामाजिक स्वास्थ्य संरक्षण व्यवस्थाका लागि सरकारले सरल र कम मूल्यमा सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा कार्यक्रमको रूपमा स्वास्थ्य विमालाई लागु गरी क्रमशः विस्तार गर्दै लैजाने व्यवस्था मिलाएको छ। यी स्वास्थ्य सेवा स्थानीय स्तरमा विभिन्न तहबाट प्रदान हुनेछन् जसमा सामुदायिक तहबाट हुने सेवा प्रवाह, हेल्थ पोष्टबाट दिइने सेवा प्रवाह (प्रत्येक १० हजार जनसंख्याको बीचमा एक), प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्रबाट हुने सेवा प्रवाह (प्रत्येक ५० हजार जनसंख्याको बीचमा एक) र जिल्ला अस्पतालबाट दिइने सेवा प्रवाह (प्रत्येक १ लाख जनसंख्यामा एक) रहनेछन्। यसरी मिलाइने तहगत सेवा प्रवाहको संयन्त्रलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको तहगत व्यवस्था भनी मानिनेछ।

विश्व स्वास्थ्य संगठनले परिभाषित गरेको प्राथमिक स्वास्थ्यसँग नेपालले

घुम्ती शिविरमा पुगेका सर्वसाधारणलाई उपचार गर्दै चिकित्सक

परिकल्पना गरेको आधारभूत स्वास्थ्यको प्याकेज मिल्दोजुल्दो देखिन्छ। आधारभूत स्वास्थ्य प्राथमिक स्वास्थ्य (PHC) को 'सबैका लागि स्वास्थ्य' (HFA) भन्ने अवधारणा अन्तर्गत सन् १९७८ को Alma-Ata घोषणाको एक अंगको रूपमा आएको हो। सोही अवधारणाको परिमार्जित स्वरूपलाई हेर्दा देहायको रूपान्तरण गरी स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ।

(क) आधारभूत स्वास्थ्यसम्बन्धी प्याकेज तथा ग्रामीण विपन्न लक्षित अत्यावश्यक औषधिमा विस्तारित पहुँचको अवधारणाबाट स्वास्थ्यमा सबैको पहुँच (Universal Access) तथा सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षार्तर्फ केन्द्रित प्याकेज।

(ख) बाल तथा मातृ स्वास्थ्य केन्द्रित सेवाको अवधारणाबाट समुदायमा सबैको स्वास्थ्यलाई सम्बोधन गर्ने प्याकेज।

(ग) सानो परिणाममा तोकिएका रोग तथा प्राथमिक रूपमा संक्रमण हुने र Acute प्रकृतिका रोगलाई उपचार गर्ने अवधारणाबाट जनस्वास्थ्य सम्बद्ध जोखिम तथा विरामीपन (illness) सम्बोधनप्रति सर्वसाधारणको आकांक्षा र चाहनालाई समेट्ने प्याकेज।

(घ) ग्रामीण तहमा खानेपानी, सरसफाई, व्यक्तिगत स्वास्थ्य तथा स्वास्थ्य शिक्षामा सुधारको अवधारणाबाट सामाजिक तथा वातावरणीय स्वास्थ्य हेर्ने असरबाट बच्ने गरी स्वस्थ जीवन पद्धतिको विकास गर्ने प्याकेज।

(ङ) स्वास्थ्य स्वयंसेवक तथा सामुदायिक स्वास्थ्य कार्यकर्तालाई सामान्य प्रविधिको उपलब्धताको अवधारणाबाट उपयुक्त प्रविधि र औषधि सहितको सीपयुक्त स्वास्थ्यकर्मी जनशक्तिको समिश्रण सहितको प्याकेज।

(च) स्थानीय स्वास्थ्य समितिहरूद्वारा स्वास्थ्य केन्द्र र संस्थाको लागि स्रोत परिचालन तथा संस्थाको सञ्चालनको अवधारणाबाट नीतिगत छलफल तथा जिम्मेवारी संयन्त्र (Accountability

Mechanism) सहितको नागरिक समाजको संस्थागत सहभागिता (निर्वाचित र जिम्मेवार स्थानीय सरकारको खोजी)।

(छ) सरकारी लगानीमा आधारित केन्द्रीकृत Top Down व्यवस्थापनको अवधारणाबाट विश्व परिदृश्यसँग मिल्ने गरी बहुपक्षीय सहयोगमा सञ्चालित स्वास्थ्य सेवाको व्यवस्थापन।

(ज) द्विपक्षीय सहायता तथा प्राविधिक सहयोगबाट मात्र स्वास्थ्य संस्था सञ्चालन गर्ने अवधारणाबाट Global Solidarity तथा Joint Learning बाट सहयोग प्राप्त गर्ने वातावरण बनाइएको अवस्था।

संघ र प्रदेशको साभ्ना अधिकारको रूपमा 'आयुर्वेद चिकित्सा र आम्ची' चिकित्सा पद्धतिलाई अनुसूची ७ मा तोकिएको छ । त्यसैगरी 'स्वास्थ्य' सम्बन्धी अधिकार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्ना अधिकारको रूपमा रहने गरी अनुसूची ५ मा व्यवस्था गरिएको छ ।

(झ) प्राथमिक स्वास्थ्य PHC सस्तो र प्रारम्भिक उपचार केन्द्र मात्र हो भन्ने सिद्धान्तबाट माथि उठी PHC का लागि पनि वाञ्छित लागत लाग्दछ र यसले better value for money भन्ने विश्वास समेत दिलाउने।

(५) संघ तथा प्रादेशिक सरकारसँगको स्थानीय तहको सह-सम्बन्ध

नेपालको संविधानको अनुसूची ५ बमोजिम 'स्वास्थ्य नीति, स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य मापदण्ड, गुणस्तर र अनुगमन, राष्ट्रिय वा विशिष्ट सेवा प्रदायक अस्पताल, परम्परागत उपचार सेवा तथा सरुवा रोग नियन्त्रण' जस्ता कार्यक्षेत्रमा संघीय सरकारको जिम्मेवारीमा रहने व्यवस्था गरिएको छ भने प्रत्येक प्रदेशको कार्य क्षेत्रमा उक्त प्रदेश भित्रको समग्र 'स्वास्थ्य

सेवा' सञ्चालनको कार्य जिम्मेवारी अनुसूची ६ बमोजिम प्रदेश सरकारको कार्यक्षेत्रभित्र तोकिएको छ।

संघ र प्रदेशको साभ्ना अधिकारको रूपमा 'आयुर्वेद चिकित्सा र आम्ची' चिकित्सा पद्धतिलाई अनुसूची ७ मा तोकिएको छ। त्यसैगरी 'स्वास्थ्य' सम्बन्धी अधिकार संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्ना अधिकारको रूपमा रहने गरी अनुसूची ९ मा व्यवस्था गरिएको छ। यसको तात्पर्यमाथि उल्लेखित अनुसूची ५ देखि ८ मा उल्लेख गरिएका अधिकार क्षेत्र बाहेकका स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित अधिकारहरू तीनै तहका निकायहरूको साभ्ना अधिकारको रूपमा रहने देखिन्छ। यसमा विरामीको प्रेषण (Referral) सम्बन्धी कार्य, स्वास्थ्य अनुसन्धान, अनुगमन र मूल्याङ्कन, प्रतिकारात्मक, प्रवर्द्धनात्मक, उपचारात्मक र पुनःस्थापनाका कार्य, स्वास्थ्य तालिम, स्वास्थ्य सेवा सम्बद्ध गैसस, स्वास्थ्य सेवाको जनशक्ति विकास र उपयोग आदि जस्ता कार्यक्षेत्रमा तीनै तहको सह-सम्बन्ध आवश्यक छ।

यसका लागि संघले स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित संघीय कानून, नीति तथा रणनीति तर्जुमा गर्ने, मध्यकालीन रूपमा दिगो विकास लक्ष्यसँग सामिप्यता हुने गरी राष्ट्रिय लक्ष्य निर्धारण गर्ने, स्वास्थ्य क्षेत्रको गुणस्तरलाई खस्किन नदिन मापदण्डहरू बनाउने र संघीय नियमनकारी भूमिकाका लागि मापदण्ड तथा प्रोटोकल तय गरी लागु गर्ने व्यवस्था मिलाउने, कार्यविधि बनाई अनुगमन तथा मूल्याङ्कनमा सामेल हुने तथा औषधिको नियमनजस्ता कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ। यस बाहेक संघबाट गर्नुपर्ने समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने, विशेषज्ञ अस्पताल तथा सन्दर्भ प्रयोगशाला सञ्चालन गर्ने, दातृ निकायसँग समन्वय गर्ने, पाठ्यक्रम विकास, तालिम निर्देशिका, आचारसंहिता निर्माण आदिजस्ता कार्य गर्नुपर्ने हुन्छ।

प्रदेश तहले गर्नुपर्ने कार्य क्षेत्रमा मूलरूपमा स्वास्थ्यसम्बन्धी प्रादेशिक नीति, कानून र रणनीति निर्माण गर्दा संघले दिएको मार्गदर्शन र संघीय कानूनसँग मेल खाने गरी नीतिगत व्यवस्था, मापदण्ड निर्धारण, निर्देशिका

तर्जुमा आदि गर्ने, त्यस्तै प्रदेश तहको उपचार केन्द्र तथा सेवाको गुणस्तर निर्धारण गर्ने, विभिन्न स्तरका अस्पताल तथा स्वास्थ्य संस्थाहरूको दर्ता, सञ्चालन अनुमति दिने, दातृ संस्थाको सहयोगमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूलाई प्रदेश तहमा कार्यान्वयन गराउने, मानव संसाधनको विकास, प्रक्षेपण, व्यवस्थापन र सीप समिश्रण आदि कार्य गर्ने गराउने, आपूर्ति व्यवस्था मिलाउने, स्वास्थ्य विपद् व्यवस्थापन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने र प्रादेशिक तहमा स्वास्थ्य क्षेत्रको समग्र विकासमा सरिक हुने जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

स्थानीय तहले गर्नुपर्ने कार्य विवरणमा संघीय र प्रादेशिक लक्ष्यसँग सामिप्यता राख्दै स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने गरी स्थानीय तहको लक्ष्य निर्धारण गर्ने, जनस्वास्थ्यसम्बन्धी निगरानीहरू कायम गराउने, अभिलेखीकरण तथा प्रतिवेदनको कार्य गर्ने, आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको

गर्ने, अनुमगन गर्ने, स्वास्थ्य विमाका सम्बद्ध स्किमहरूको व्यवस्थापन, सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने र मानव संसाधनको विकास तथा सेवासँग मिल्ने गरी उपयोग हुनेछ ।

(६) दिगो विकासको लक्ष्य प्राप्तिमा स्वास्थ्य क्षेत्र

दिगो विकास लक्ष्यका स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सूचकहरू प्राप्तिमा सबै उमेर समूहका नागरिकहरूको स्वस्थ जीवनलाई सुनिश्चित गरी जीवनस्तरलाई उकास्नु रहेको छ । यसमा रोगको परिवर्तित एबततभचल लाई जलवायु परिवर्तन, परिवर्तित जीवनशैली, सडक दुर्घटना र जनस्वास्थ्यप्रतिको आमसचेतनाको तहका कारण दिन प्रतिदिन रोगको ढाँचामा परिवर्तन आइरहेको सन्दर्भ र स्वास्थ्य क्षेत्रको कभरेज विपन्न तथा सेवाको पहुँच नपुगेका क्षेत्रहरूमा पुर्‍याउने चुनौतीलाई मनन् गरी लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ ।

इन्फ्लुएन्जा H1N1) निवारण गर्ने काम हुनेछ ।

नसर्ने तथा मानसिक रोगहरू (मुटु-CVDs, क्यान्सर, श्वासप्रश्वास-COPD तथा मधुमेह) मा एक तिहाई कमी ल्याउने, नसर्ने रोगका कारण हुने अप्रत्याशित मृत्यु (कोलेष्ट्रॉल, रक्तचाप, अधिक तौल, मादक पदार्थ तथा सूर्तिजन्य पदार्थको सेवन जस्ता) लाई रोकथाममूलक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, मानसिक रोगको समस्यालाई सम्बोधन गर्ने, आत्महत्याको दरलाई घटाउने, लागु औषध प्रयोगकर्तालाई घटाउने, सडक दुर्घटनाबाट हुने मृत्युमा न्यूनता ल्याउने, परिवार नियोजनका साधनको प्रयोग दर ७५ प्रतिशत पुर्‍याउने, दक्ष स्वास्थ्यकर्मी एसबिएद्वारा सुत्केरी गराउनेको संख्या ९० प्रतिशत पुर्‍याउने, किशोरीहरूबाट हुने जन्मदरलाई ३० प्रतिशतमा झार्ने काम स्थानीय सरकारबाट हुनेछ ।

दिगो विकास लक्ष्यका स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित सूचकहरू प्राप्तिमा सबै उमेर समूहका नागरिकहरूको स्वस्थ जीवनलाई सुनिश्चित गरी जीवनस्तरलाई उकास्नु रहेको छ । यसमा रोगको परिवर्तित शैली (Pattern) लाई जलवायु परिवर्तन, परिवर्तित जीवनशैली, सडक दुर्घटना र जनस्वास्थ्यप्रतिको आमसचेतनाको तहका कारण दिन प्रतिदिन रोगको ढाँचामा परिवर्तन आइरहेको सन्दर्भ र स्वास्थ्य क्षेत्रको कभरेज विपन्न तथा सेवाको पहुँच नपुगेका क्षेत्रहरूमा पुर्‍याउने चुनौतीलाई मनन् गरी लक्ष्य निर्धारण गरिएको छ ।

प्रोटोकल र प्याकेज अनुरूपको सेवा गुणस्तरीय रूपमा प्रवाह गर्ने, आफ्नो भौगोलिक सीमाभित्र रहेका स्वास्थ्य संस्थाहरूको व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने, स्थानीय विपद् व्यवस्थापन, स्थानीय तहको आपूर्ति व्यवस्थामा सरिक हुने अस्पतालजन्य फोहर व्यवस्थापन गर्ने, दोहोरो सूचना प्रणालीको स्थापना र व्यवस्थापन गर्ने, महामारीको नियन्त्रण, सरुवा तथा नसर्ने रोग नियन्त्रण, आपतकालीन स्वास्थ्य व्यवस्थापन, स्थानीय स्वास्थ्य भौतिक पूर्वाधार र उपकरणको संरक्षण र व्यवस्थापन, स्थानीय तहमा हुने क्षमता विकास तथा दीगो विकास लक्ष्यसँग स्थानीय तहमा गर्नुपर्ने दायित्व निर्वाह गरिनेछ । स्थानीय तहमा तालिम सञ्चालन गर्ने, आधुनिक र नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग

स्वास्थ्य क्षेत्रको सहश्राव्दी विकास लक्ष्यको प्रगति उत्साहवर्द्धक रहेको अवस्थालाई केन्द्रित गर्दै सन् २०३० सम्म प्राप्त गर्ने गरी तोकिएका सहश्राव्दी विकास लक्ष्यहरूमा मातृ मृत्युदर एक लाख जीवित जन्ममा ७० मा झार्ने, नवजात शिशु तथा ५ वर्ष मुनिका बच्चाहरूको मृत्युदरलाई १ प्रतिशतमा झार्ने, एचआईभी, टिभी र मलेरिया रोगलाई निवारण गर्ने, त्यस्तै Neglected ट्रपिकल रोग (कुष्ठ रोग, कालाज्वर, हात्तीपाइले रोग, डेंगु, रेबिज, ट्रकोमा तथा माटोबाट सर्ने रोगहरू, हेपाटाइटिस ए, बि र भाइरल हेपाटाइटिस), पानीद्वारा सर्ने रोग (भाडापखाला, टाइफाइड तथा हैजाको प्रकोपलाई अन्त गर्नु), अन्य सरुवा रोग (जापानिज इन्सेफलाइटिस,

अस्पतालमा बच्चा जन्माउने प्रतिशतलाई वृद्धि गरी ९० प्रतिशत पुर्‍याउने, एएनसी, पिएनसी कभरेज ९० प्रतिशत पुर्‍याउने, आधा घण्टाको दुरीमा ९० प्रतिशत स्वास्थ्य संस्थाको पहुँच बढाउने, युनिभर्सल हेल्थ कभरेजलाई व्यापक रूपमा बढाउने, २ वर्षमुनिका बालबालिकामा शतप्रतिशत खोप पुर्‍याउने, जोखिमयुक्त रसायन तथा हावा, पानी र माटोको प्रदूषणबाट हुने मृत्यु र रोगलाई नियन्त्रण गर्ने, सबै किसिमका कुपोषणहरूको अन्त गर्ने, पुङ्कोपन र वेष्ट्रिडको अवस्थाबाट ५ वर्षमुनिका बालबालिका, किशोरीहरू, गर्भवती तथा स्तनपान गराउने महिला तथा जेष्ठ नागरिकहरूको पोषण स्थितिमा सुधार ल्याई १ प्रतिशतमा झार्ने काम हुनेछ ।

(७) स्वास्थ्य जनशक्तिको व्यवस्था र स्थानीय तहको भूमिका

हाल मुलुकमा करिब ३२ हजार स्वास्थ्यसम्बन्धी जनशक्ति सरकारी सेवामा रहेका छन् । करिब ४२ हजार स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरू रहेका छन् र निजी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य मात्रामा स्वास्थ्यकर्मीहरू स्वास्थ्य सेवा प्रदायकको रूपमा क्रियाशील रहेका छन् । यी जनशक्ति वितरणको मुख्यहिस्सा ग्रामीण क्षेत्रमा रहेता पनि सीपको समिश्रण भने राम्ररी हुन सकेको पाइँदैन । सहरी क्षेत्रमा एउटै जनशक्तिले विभिन्न सेवा प्रदायक निकायमा समेत सेवा पुऱ्याई बढी मात्रामा सीपको तादात्म्यता देखाएको पाइन्छ । यी जनशक्तिलाई स्वास्थ्य संस्थाको वितरण, सेवाग्राहीको माग, रोगको चाप, उपयुक्त जनशक्तिको समिश्रण सहित प्रत्येक स्थानीय तहमा निर्धारित स्वास्थ्य जनशक्ति रहने गरी व्यवस्थापन गर्न, तोकिएको समयसम्म कायम राख्न र उत्प्रेरणा जगाउने कार्य समेतमा स्थानीय तहको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

हालको जनशक्तिमध्ये करिब ८५ प्रतिशत जनशक्ति क्षेत्रीय तथा जिल्ला अन्तर्गतका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा क्रियाशील छन् । संघीय संरचनामा मुलुक जाने क्रममा नेपालको संविधानको सक्रमणकालीन व्यवस्थाअनुसार हाल सरकारी सेवामा कार्यरत राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई नेपाल सरकारले कानुनबमोजिम संघ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गरी सेवा प्रवाहको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने हुँदा यससम्बन्धी कानुनसमेत समयमै तर्जुमा हुनु जरुरी देखिन्छ ।

(८) स्वास्थ्य संस्था सञ्चालनका लागि स्रोत परिचालन

स्वास्थ्य क्षेत्रको व्यापक कार्य विवरणको आधारमा र आमनेपाली नागरिकको स्वास्थ्य माथिको सरल, सुलभ र स्तरीय पहुँच वृद्धि गरी तोकिएका लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि सरकारका तीनै तह (संघ, प्रदेश र स्थानीय तह) मा स्वास्थ्य क्षेत्रमा पर्याप्त र प्रतिवद्ध स्रोतको सुनिश्चितता आवश्यक देखिन्छ ।

स्थानीय तहले आफ्नो राजस्व आम्दानी, वित्तीय हस्तान्तरणबाट प्राप्त आम्दानी, वित्तीय समानीकरण अनुदानबाट प्राप्त आम्दानी, सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान वा विशेष अनुदानका रूपमा प्राप्त आम्दानीको एक निश्चित अंश स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी गर्ने नीति अख्तियार गर्ने तथा जोखिम न्यूनीकरणको अवधारणामा आधारित भई स्वास्थ्य बिमालाई व्यापकता दिँदै लैजानु पर्दछ ।

दातृ निकायहरूले आफ्नो सहयोगको निश्चित हिस्सा स्वास्थ्य क्षेत्रमा उपलब्ध गराउनका लागि उत्प्रेरित गर्नुका साथै सरकारी लगानी कम पर्ने क्षेत्रमा उनीहरूको लगानी बढाउने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ । यी विविध प्रयासको कारण भनेकै आमनेपाली नागरिकको स्वास्थ्यमा हुने व्यक्तिगत खर्च (OOP) लाई कम पार्दै लैजानेतर्फ लक्षित हुनु पर्दछ ।

(९) कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

आधारभूत स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्नका लागि आवश्यक पर्ने कानुनी व्यवस्था स्थानीय तहले गर्नुपर्ने हुन्छ । ‘आधारभूत स्वास्थ्य’ का विषयमा स्थानीय तहमा निहित रहेको अधिकारको प्रयोग नेपालको संविधान र गाउँ सभा वा नगर सभाले बनाएको कानुन बमोजिम हुने व्यवस्था रहेको छ ।

संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभा अधिकारको रूपमा रहेको ‘स्वास्थ्य’ सम्बन्धी अधिकारको प्रयोग नेपालको संविधान र संघीय कानुन, प्रदेश कानुन र गाउँ सभा र नगर सभाले बनाएका कानुनबमोजिम हुने व्यवस्था रहेको छ ।

स्थानीय व्यवस्थापिकाको रूपमा गाउँ सभा र नगर सभाले कानुन बनाउँदा अपनाउनु पर्ने प्रक्रिया प्रदेश

कानुनबमोजिम गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएकाले प्रदेश कानुनको तर्जुमा अग्रभागमा गर्नुपर्ने देखिन्छ । सोही प्रक्रियाको आधारमा स्थानीय तहले आवश्यक कानुन तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ । साथै स्थानीय तहले स्वास्थ्य सेवा प्रवाहको नीतिगत व्यवस्था र प्रोटोकल निर्माणसमेत गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(१०) तत्कालको दिशाबोध

अबको स्थानीय तह भनेको स्थानीय सरकार हो । यो व्यवस्था कार्यान्वयनमा आउनका लागि कार्यक्षेत्रको व्याख्या र विस्तार, संस्थागत व्यवस्था र जनशक्ति, स्रोतको व्यवस्थापन समेत गरी जवाफदेहीपूर्ण तवरले स्थानीय स्वास्थ्य प्रणालीको सञ्चालन गर्नका लागि तत्काल देहायका कार्यहरू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(क) गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोगद्वारा स्थानीय तहको संख्या र क्षेत्र निर्धारण तथा सोअनुसार स्थानीय तहको गठन ।

(ख) यसरी गठित स्थानीय तहमा मौजुदा स्वास्थ्य सेवाको सञ्जालको नक्सांकन र ती निकायबाट भइरहेको सेवा प्रवाहको आँकलन ।

(ग) नेपाल सरकारले तोकेको वर्तमान कार्यविभाजन नियमावलीबमोजिम तोकिएका स्वास्थ्य क्षेत्रका कार्यक्षेत्रलाई संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको कार्यक्षेत्रमा मूल कानुनको कार्य विभाजनको मर्मभित्र रहेर सम्बद्ध तह तथा साभा अधिकार क्षेत्रको रूपमा समायोजन गरी कार्यान्वयनमा लैजाने व्यवस्था ।

(घ) स्थानीय तहमा सरकारी सेवाको गठन र सञ्चालनका लागि मौजुदा जनशक्तिलाई स्थानीय तहमा समायोजन गर्दा अपनाउनु पर्ने कार्यविधिबारे नेपाल सरकारबाट कानुन निर्माण र सोको कार्यान्वयन ।

(ङ) स्थानीय तहको पदाधिकारीहरूको निर्वाचन गर्ने ।

- (च) स्थानीय तहका लागि आवश्यक कानून र संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभा सूचीको रूपमा रहेको कार्यक्षेत्रमा कानूनको तर्जुमा ।
- (छ) प्रादेशिक लोकसेवा आयोगको गठन गर्ने ।
- (ज) स्थानीय तह तथा जिल्ला सभा सम्बद्ध विषयमा प्रदेश व्यवस्थापिकाद्वारा कानूनको तर्जुमा ।
- (झ) स्थानीय तहमा रहने स्वास्थ्य संस्थाहरूको संगठन स्वरूप, जनशक्ति तथा सेवाको यकिन र सोका लागि जनशक्ति परिचालन ।
- (ञ) एक स्थानीय तहबाट अर्को स्थानीय तहमा प्रदेश वा संघ नियन्त्रित स्वास्थ्य संस्थामा प्रेषण सेवाको संयन्त्र विकास ।
- (ट) प्रदेश र संघबाट स्थानीय तहमा प्रवाह हुने स्वास्थ्यसम्बन्धी क्रियाकलापको समायोजन ।
- (ठ) स्वास्थ्य क्षेत्रको अनुगमन र मूल्याङ्कन संयन्त्रको विकास ।
- (ड) स्वास्थ्य व्यवस्थापन सूचना प्रणालीको सुदृढीकरण र प्रतिवेदन संयन्त्रको विकास र कार्यान्वयन ।

(११) स्वास्थ्य सेवामा स्थानीय तहको चुनौतीहरू

स्वास्थ्य सेवाको क्षेत्रमा संघले भोग्नुपर्ने अधिकांश चुनौतीहरू स्थानीय तहले समेत भोग्नुपर्ने हुन्छ । समतामूलक पहुँच, गुणस्तरीय सेवा, स्वास्थ्य सेवाका सेवा प्रदायकहरूको सीप समिश्रण, स्थानीय तहमा स्वास्थ्य जनशक्ति टिकाई राख्ने र स्वास्थ्य क्षेत्रमा हुने व्यक्तिगत खर्च कम गर्नु नै स्थानीय तहका मुख्य चुनौतीहरू हुन् ।

विगत दुई दशकमा नेपालको स्वास्थ्य क्षेत्रमा उल्लेख्य सुधार भएको छ । सन् १९९० देखि २०१४ को अवधिलाई हेर्दा ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाको मृत्युदरमा ७३ प्रतिशतले कमी आएको छ भने शिशु मृत्युदरमा ६७ प्रतिशतले कमी आएको छ । सन् १९९६ देखि २०१३ सम्मको अवधिमा मातृ मृत्युदरमा ७६ प्रतिशतले कमी आएको छ ।

तथापि, नेपालले स्वास्थ्यसम्बन्धी थुप्रै चुनौतीको सामना गर्नु परिरहेको छ । नवजात शिशुको मृत्युदर कुपोषणको स्थितिमा सुधार गर्ने चुनौती छ । स्वास्थ्य सेवाको पहुँच सबैमा पुग्न वित्तीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र संस्थागत तगारहरू कायमै छन् । महिलाको स्वास्थ्य स्थितिमा असमता (Inequity) कायमै छ । स्वास्थ्य क्षेत्रको सामुदायिक तहमा प्रभाव कम पुगेको छ । नेपाल सरकारको निर्णयले धेरै गाविसहरू नगरपालिकामा रूपान्तरण भएका छन् तर नवीन क्षेत्रमा सहरी स्वास्थ्य सेवाको विस्तार गर्ने चुनौती कायमै छ ।

यसैबीच, राज्यको पुनर्संरचनाको क्रममा नयाँ खोलिए गाउँपालिकाका वासिन्दालाई स्वास्थ्यमा पहुँच बढाउने गरी सेवा विस्तारको चुनौती अझ सशक्त भएर आउने छ । सहरीकरण र अव्यवस्थित बस्तीमा स्वास्थ्य सेवा पुऱ्याउने चुनौती बढिरहेको छ । सरुवा रोग व्यवस्थापनको बोझसँगै नसर्ने रोगको विस्तार बढ्दो छ, प्राकृतिक विपत्तिको त्रास रहेकै छ । कल्पना नगरेका रोगहरू देखा पर्ने गरेका छन् । यी समग्र चुनौती र स्थितिको बीचमा स्थानीय तहले दीगो विकास लक्ष्य हासिल गर्ने भूमिका खेल्नुपर्ने भएको छ । यो आफैमा चुनौतीपूर्ण छ ।

यसका अलावा स्थानीय तहले क्रमभंगता विनाको स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्नु पर्ने भएकाले तत्कालमा संक्रमणकालीन व्यवस्थापनको चुनौतीसमेत देखा पर्न सक्छ । भूकम्पले असर गरेका स्वास्थ्य संस्थाहरूको पुनर्निर्माण, आपतकालीन कार्यका लागि तयारी, स्थानीय तहमा हुन सक्ने दुर्घटनाका घाइतेहरूको उपचार र वातावरणीय परिवर्तनबाट उब्जिएका जनस्वास्थ्य सम्बद्ध रोगहरूको सम्बोधन र व्यवस्थापन आदिसमेत गरी जनताको स्वास्थ्यमा खर्च हुने निजी रकमको हिस्सा ५५ प्रतिशतलाई कम गर्ने चुनौतीसमेत स्थानीय तहमा रहने छ । आशा गरौं, यी चुनौतीहरूको सम्बोधन गरी स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा स्थानीय तह सबल हुँदै जानेछ ।

सन्दर्भ-सामग्री

- कानून किताब व्यवस्था समिति २०७२, नेपालको संविधान, कानून न्याय, संविधान सभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय
- cbs.gov.np
- MOHP.gov.np
- MOHP 2015, Nepal Health Sector Strategy 2015-2020, Ministry of Health and Population, Government of Nepal
- NPC 2015, Sustainable development Goals, Government of Nepal, National Planning Commission
- WHO 2010, Primary Health Care, The Basis for Health System Strengthening, World Health Organization, Regional Office for South East Asia

नेपालमा किसान र भूमि

२०६८ सालको कृषि जनगणनाअनुसार नेपालमा जम्माजम्मी ३८ लाख ३१ हजार कृषक परिवार छन्, जसमध्ये १ लाख १६ हजार खेतिपाती नगरेका कृषक परिवार पाइएको छ । १० वर्षको अधिको तुलनामा कृषक परिवारको संख्यामा ४ लाख ६७ हजारले बृद्धि भएको देखिएको छ । कृषक परिवारको चलनमा रहेको जग्गाको क्षेत्रफल २५ लाख २५ हजार हेक्टर भएको अनुमान छ, जुन १० वर्ष अधिको तुलनामा करिब १ लाख २९ हजार हेक्टरले कम भएको देखिएको छ । १० वर्ष अघि मुख्य कृषकमध्ये ८ प्रतिशत महिला थिए भने हाल १९ प्रतिशत मुख्य कृषक महिला छन् । ८३ प्रतिशत कृषकको मुख्य आयको स्रोत कृषि नै रहेको छ । तर ६० प्रतिशत कृषकको आफ्नो उत्पादन वार्षिक उपभोगका लागि नपुग रहेको देखिन्छ ।

स्रोत : विचार विशेष-बहसमा नेपालको भूमिसुधार, पब्लिक पोलिसी पाठशाला, वर्ष ६, अंक ७, २०७२, पृष्ठ ५

स्थानीय सरकार र भूमि व्यवस्थापन

- तारानाथ सुवेदी*

संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीबाट राज्य सञ्चालन गर्न नेपालको संविधान २०७२ प्रारम्भ भइसकेको छ। संविधान कार्यान्वयनका लागि राजनीतिक दलहरू प्रयासरत छन्। देशको मूलकानून संविधान सभाबाट निर्माण गरी नेपालीकै लागि लागु गरिएको हो।

राज्यसमक्ष सबै नागरिक आ-आफ्ना हक, अधिकार र अवसरका लागि समान आकांक्षी छन्। राजनीतिक दल, सरकार र सबै नागरिकले आफ्ना हक, अधिकार प्रदान गर्दा र माग गर्दा राज्यप्रतिको आफ्नो कर्तव्य पालना पनि गर्नुपर्छ। संविधानले मुलुकमा तीन तहको शासकीय संरचना तयार गरेको छ। केन्द्रमा संघीय सरकार, क्षेत्रमा प्रादेशिक सरकार र तल्लो तहमा स्थानीय सरकारको व्यवस्था छ। गाउँ, नगर, जिल्ला, क्षेत्र र केन्द्र तहमा सञ्चालित मुलुक अब स्थानीय तह, प्रदेश र संघीय राजनीतिका संरचनामा रूपान्तरित भएको छ।

वर्तमान ७५ जिल्लालाई संविधानले ७ प्रदेशको क्षेत्र निर्धारण गरेको छ। स्थानीय तहको नयाँ संरचनाका लागि हाल भइरहेका गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाका क्षेत्र विस्तार गरी भौगोलिक सिमाङ्कन, नामाङ्कन र संख्या एकीन गर्न गठित आयोगको प्रतिवेदन सरकारमा बुझाइसकिएको छ। संघीय संरचनामा स्थानीय तह सबैभन्दा तल र महत्वपूर्ण अंगको रूपमा रहेको छ। शासनका प्रत्येक तह संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो क्षेत्रका लागि संविधान प्राप्त हक

अधिकारको प्रयोग र पालना गर्न गराउन आ-आफ्नो तहमा कानून निर्माण गर्न अधिकार पाएका छन्।

अबको रूपान्तरित संघीय व्यवस्थामा स्थानीय तहको भौगोलिक क्षेत्र विस्तारसँगै हक अधिकार पनि विस्तृत भएका छन्। नागरिकका अभिलाषा र आकांक्षा पनि हवातै बढेका छन्। यस लेखमा स्थानीय तहमा के कस्तो सहज र सरल प्रकृयाबाट भूमि व्यवस्थापनको कार्य सञ्चालन गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा केही सुझावहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। नयाँ संरचनामा गर्नुपर्ने सुधारात्मक पक्षको चर्चा गर्नुभन्दा पहिले वर्तमान भूमि व्यवस्थाको सांगठनिक कानुनी र व्यावहारिक अवस्थाका बारेमा केही चर्चा गरौं।

१. सांगठनिक पक्ष : केन्द्रमा भूमि सुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय र यसको मातहतमा भूमि सुधार तथा व्यवस्थापन विभाग, नापी विभाग, भू-सूचना तथा अभिलेख विभाग र गुठी संस्थान छन्। जिल्लामा भूमि सुधार, मालपोत, नापी र गुठी कार्यालयहरू छन्। कार्यबोझ कम भएका जिल्लामा भूमि सुधार र गुठी कार्यालय मालपोत कार्यालयमा गाभिए। एउटै जिल्लाभित्र आवश्यकताअनुसार एकभन्दा बढी

मालपोत र नापी कार्यालय राख्ने व्यवस्था भयो।

२. प्रशासकीय नियन्त्रण : मन्त्रीको मातहतमा मन्त्रालयको प्रशासकीय प्रमुखमा विशिष्ट क्षेत्रीका सचिव र विभागमा मन्त्रालय मातहतमा राजकीय प्रथम प्रथम श्रेणीका सहसचिव विभागीय प्रमुख छन्। कारोबारको अनुपातमा जिल्लाभित्रका मालपोत भूमि सुधार र नापी कार्यालयहरूमा विभाग तथा मन्त्रालयको मातहतमा राजपत्राङ्कित तृतीय र द्वितीय श्रेणीका अधिकृत अड्डा प्रमुख छन्।

३. कानुनी व्यवस्था : मन्त्रीपरिषद्को कार्यसम्पादन नियमावलीबाट भूमि सुधार मन्त्रालयले सम्पादन गर्ने कार्यका लागि आवश्यक ऐनहरू (भूमिसम्बन्धी, जग्गा नापजाँच, मालपोत, गुठी ऐन) संसदमार्फत बनाइए। सरकारबाट आवश्यकीय नियम, विनियम निर्देशिका बनाई कार्य सञ्चालन व्यवस्थित गरियो। यिनै ऐन, नियम, विनियम, निर्देशिका र समय-समयका सरकारी आदेश निर्देशनबाट मन्त्रालयदेखि कार्यालय स्तरसम्म कार्य सञ्चालन नै जग्गाको नाप नक्सा, श्रेस्ता व्यवस्थित गर्दै आमनागरिकमा सेवा प्रवाह भइआएको छ।

४. अभिलेखको अवस्था : भू-उपयोगिता, राज्यको आम्दानीको स्रोतका रूपमा मालपोत (भूमिकर) लिने, नागरिकको सम्पत्ति आर्जन गर्ने भोग

राज्यसमक्ष सबै नागरिक आ-आफ्ना हक, अधिकार र अवसरका लागि समान आकांक्षी छन्। राजनीतिक दल, सरकार र सबै नागरिकले आफ्ना हक, अधिकार प्रदान गर्दा र माग गर्दा राज्यप्रतिको आफ्नो कर्तव्य पालना पनि गर्नुपर्छ। संविधानले मुलुकमा तीन तहको शासकीय संरचना तयार गरेको छ।

* पूर्वउपसचिव, नेपाल सरकार एवं भूमि व्यवस्थापन विज्ञ

गर्ने र बेचबिखन गर्ने स्वतन्त्र हकको रूपमा विकसित गराइयो । जग्गाधनी, कमाउने व्यक्ति आदिको अभिलेख व्यवस्थित गर्न समयानुकूल परिमार्जित रूपमा जग्गाको नाप नक्सा तयार गरी लेखबद्ध गरियो ।

यस्ता अभिलेखलाई तथ्याङ्कका रूपमा सरकारले आफ्नो मातहतमा लियो । यिनै तथ्याङ्क केन्द्रदेखि जिल्ला स्तरका कार्यालयमा व्यवस्थित गरियो । यिनै अभिलेखबाट आमनागरिकको सामाजिक व्यवहार लेनदेन, बेचबिखन हक स्वामित्व परिवर्तन भइआएको छ । मालपोत भूमिकर असुल गर्ने प्रयोजनलाई जग्गा र मालपोतको लगत अभिलेख २०५२ सालमा सरकारले स्थानीय मालपोत कार्यालयमार्फत् सम्बन्धित गाउँ विकास र नगरपालिकामा दियो । लगतमा जग्गाधनीले पुरानो बुझाउन बाँकी बक्यौता रकम पनि थियो । अहिले त्यो बक्यौता लगत हराइसकेको स्थिति छ ।

५. नापनक्सा र श्रेस्ताको अवस्था २०२१ सालबाट बेलायती ढाँचामा सर्भे (नापनक्सा) गर्ने प्रविधि नेपालमा आयो । सुरुमा मालपोत असुलीलाई अभिलेख राख्ने आवादी जग्गाको र पछि सबै जमीन, भीरपहरा, जंगल समेतको नापनक्सा गरियो । यो क्रम अझै छ । नक्साको कागज, मसीको स्तर प्रयोगबाट पुरानो हुने अवस्थाले १०/१० वर्षमा नक्सा श्रेस्ता अध्यावधिक गर्नुपर्ने अवस्था छ, तर यस्तो हुन नसकी नापीका नक्सा र मालपोतका श्रेस्ता ज्यादै पुराना र अस्पष्ट अवस्थामा छन् । उच्चस्तरीय वन सुदृढीकरण आयोग, सुकुम्बासी आयोग जस्ता समय-समयमा गठित आयोगले जिल्ला-जिल्लाबाट लगेका नक्सापछि कार्यालयमा नबुझाएका हराएका अवस्था पनि धेरै जिल्लामा छन् । २०५२ देखि २०६३ सालसम्मको सशस्त्र विद्रोहमा कतिपय जनसरोकारका महत्वपूर्ण कार्यालयहरू र कर्मचारी नै आगलागी र बिस्फोटमा परे । द्वन्द्वग्रस्त धेरै जिल्लाका मालपोत नापीका श्रेस्ता नक्सा नष्ट

व्यवस्थित बस्तीका लागि प्लटिङ गरिएको जग्गा

गराइए र अव्यवस्थित अवस्थामा कार्यालय छन् ।

६. जग्गा दर्ता, हदबन्दी र मोही बाँडफाँडका मुद्दा

क) नापी गोश्वाराले जग्गा दर्ता गर्दा उपस्थित हुन नसकेका जग्गाधनीले पछि पनि नापनक्सा र दर्ता गराउन सक्ने कानुनी प्रावधानका कारण छुट जग्गा नापी दर्ता गराउन निवेदन दिएका तर कार्य पुरा नभएका जग्गादर्ताका उजुरी निवेदन फायल हरेक मालपोत कार्यालयमा अनिर्णित अवस्थामा अझै छन् ।

ख) राज्यले पहाड, तराई र काठमाडौँ उपत्यकामा बेग्लाबेग्लै हदबन्दीको सीमा कायम गरी घर घडेरी र खेती गर्न हक स्वामित्वमा जग्गा राख्न पाउने व्यवस्था गर्‍यो । २०२१ सालको हदबन्दीबाट बढी देखिएका जग्गा प्राप्त गर्ने कार्य २०५८ सम्म पनि सकिएन । २०५८ सालमा यो हदबन्दी सीमालाई घटाइयो । यसबाट राज्यले के कति जग्गा प्राप्त गर्न सक्छ ? यसको तथ्यांक यकिन छैन । नागरिकले हदबन्दी छानविन गरीपाउँ भनी दिएका २०२१ देखिका निवेदन कार्यालयबाट छिनोफानो भइनसकेका फाइल मिसिल मालपोत, भूमि सुधार कार्यालयमा छन् ।

ग) २०५८ मा मोही लागेको जग्गाको दोहोरो हक-अधिकार समाप्त गर्दै मोही व्यवस्था समाप्त गर्ने प्रावधान आयो । मोही र जग्गाधनीले कानुनबमोजिम जग्गा आधा-आधा बाँडफाँड गरिदेऊ भनी जिल्लामा दिएका निवेदन अझै निर्णय भइसकेका छैनन् । साविक देखिएका मोही कायम गरी पाउँ भन्ने मुद्दा पनि छन् । यस्ता मिसिल भूमि सुधार मालपोत कार्यालयमा छन् ।

७. भूमिमाथिको राजनीति र अतिक्रमण : जनसंख्या वृद्धिले वनजंगल क्षेत्र र नदी किनारामा बसोबासको चाप बढ्यो । अव्यवस्थित बस्ती बढ्यो र जंगल घट्न लाग्यो । बहुदलीय प्रणालीमा फस्टाएका राजनीतिक दलहरू राजनीति गर्न वन क्षेत्र र नदीकिनारातर्फ लागे । यी क्षेत्रलाई भोट बैंकको रूपमा प्रयोग गरी अव्यवस्थित बसोबासलाई व्यवस्थित गर्ने नाउँमा जग्गा दर्ता गरिदिने आश्वासन दिएर राजनीतिक दलले पालैपालो आयोग र समिति गठन गरे ।

पहुँचवाला कतिले वनजंगल र नदीकिनारा विभिन्न व्यक्ति र संस्थामा दर्ता पनि गराए । भएको जग्गा बिक्री वा अन्यत्र नामसारी गरी नदी र जंगल अतिक्रमण गर्न लागे । सुकुम्बासी र अव्यवस्थितको संख्या दिनदिनै बढ्यो । यिनलाई वितरण गर्ने भनिएको जग्गा यकिन भएन । वितरण गर्दा पनि राजनीतिक

पक्षपात भयो । सुकुम्बासी, अव्यवस्थित बसोबास, मुक्त कम्पेया, हलिया, पिछडावर्ग, अल्पसंख्यकलाई राज्यले भूस्वामित्व दिने भन्ने नीति कार्यान्वयन गर्न राज्य सफल भएन । पिछल्ला वर्षहरूमा बाढीपीडित, पहिरोपीडित र भूकम्प पीडितहरूको संख्या अत्याधिक बढ्यो । सरकारले उनीहरूलाई पुनर्वास मिलाउन नसक्दा उनीहरूबाट सार्वजनिक जमीनको अतिक्रमण मात्र भएन, अव्यवस्थित बसोबासले वातावरणीय संकट सृजना गर्‍यो ।

जग्गा दर्ता गरिदिने आश्वासन बाँड्ने राजनीतिक दल पटक-पटक सत्तामा पुगे । गरिब, सुकुम्बासी र अव्यवस्थित जनताले पटक-पटक जग्गा दर्ता गराउन भित्रिभित्रै सम्पत्ति खर्च गररै कंगाल भए । एउटा आयोगले गर्न नसकेको काम अर्को

सरकारले व्यवस्था गरेको निर्देशन र प्रशासकीय आदेशबाट कार्य सञ्चालन हुन्छ । नयाँ निर्वाचनपछि बन्ने गाउँ परिषद् र नगर परिषद्ले संविधानप्रदत्त आफ्ना अधिकार कार्यान्वयनका लागि थप आवश्यक ऐनकानून निर्माण गर्नेछन् । संक्रमणकालीन यो समय नयाँ प्रयोग र अनौठो अनुभव हुनेछ । यस अवस्थामा स्थानीय तहले भूमिको व्यवस्थापन र कार्य सञ्चालनका लागि अपनाउनु पर्ने तत्कालीन र भावी योजना बारेमा केही टिप्पणी गरौं ।

१) भूमि व्यवस्थापनका लक्ष्य र उद्देश्य

भूमि स्वतन्त्र रूपमा आर्जन, भोगचलन, संचय र बेचबिखन गर्ने स्थायी, सुरक्षित र अचल सम्पत्ति हो । २०७२ को नेपालको संविधानले मौलिक हकको रूपमा प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको हक (धारा ३७),

नागरिक हक-अधिकारलाई स्थापित गर्दै भूमिबाट अधिकारिक उत्पादन गराई मुलुक समृद्धि हुनुपर्छ । यसका लागि भूमिको सदुपयोग गर्न भूमिको तथ्याङ्क संकलन, उपयोगका योजना निर्माण र ती योजना कार्यान्वयनमा स्थानीय तहको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । यसका लागि आवधिक योजनाका साथ अगाडि बढ्नु पर्छ ।

२) सांगठनिक संरचना

नेपाल सरकारले तोकेबमजिम गाउँपालिका र नगरपालिकामा स्थायी प्रकृतिका सबै कार्यालयहरू स्थापना हुनेछन् । यसका लागि भौतिक संरचनाहरू तत्काल निर्माण भइनसक्ने हुँदा कार्यालय स्थापना हुने ठाउँमा रहेका सरकारी भवनहरू वा अन्यमा व्यवस्था गर्नु पर्दछ । यी कार्यालयहरूबाट स्थानीय तहमा सेवा प्रवाह गर्ने

सेवा प्रवाह गर्न आवश्यकीय जनशक्तिसहित सरकारी कागजात जिम्मा दिन स्थानीय निकाय तयार हुनुपर्छ । सबै सेवा र सुविधा प्रदान गर्न स्थानीय तहका कार्यालय प्रमुखको स्तर पनि साविक गाविस/नगरपालिकाको भन्दा माथिल्लो स्तरमा हुनुपर्छ ।

आयोगले गर्ने भन्दै आयोग समिति बन्दै गए । साविकदेखि हालसम्म यस्ता जग्गा दर्ता र अव्यवस्थित बसोबास मुद्दा मामिलाका फाइल हरेक जिल्लामा थन्किएका छन् । सम्बन्धित क्षेत्रदेखि सर्वोच्च अदालतसम्म अधिकांश जग्गासम्बन्धी मुद्दाको चाप भएको सम्बन्धित क्षेत्र बताउँछ ।

जग्गा-जमीनको यथार्थ स्थिति यस्तै छ । यो अवस्थाबाट आमनेपाली परिचित छन् । यसबाट मुक्ति पाउन सहज र समृद्ध समाज निर्माण गर्न हरेक नेपाली आत्मसम्मान र गौरवका साथ बाँच्न उदाउँदो संघीय शासन व्यवस्थामा स्थानीय तहबाट भू-स्वामित्व भूमि व्यवस्थापनमा निम्न बमोजिमका सुधारात्मक काम गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सुधारात्मक पक्ष

संघीय संरचनाको तल्लो निकाय गाउँपालिका र नगरपालिकामा निर्वाचन नभएसम्म प्रचलित कानून र नेपाल

कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँच (धारा ४२) को व्यवस्था गरेको छ ।

राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वान्तर्गत धारा ५१ (ड) मा कृषि र भूमि सुधारसम्बन्धी नीतिमा भूमिको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्ने, चक्काबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, भू-उपयोग नीति लिने र भूमिको उत्पादनशीलता र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने सम्बैधानिक नीति छ । मौलिक हक र राज्यको नीति भएकाले कुनै पनि नागरिक यी हकबाट वञ्चित हुँदा हक प्राप्ति र नीति कार्यान्वयनका लागि अदालत प्रवेश गर्न सक्छ । अन्यथा नभए अदालतले संविधानप्रदत्त नागरिक हक अधिकारको रक्षा गर्छ । अदालतको आदेश पालन गर्न गराउन राज्य सक्षम हुनुपर्छ । यिनै संवैधानिक प्रावधान र व्यवस्थाबाट भूमिको न्यायोचित वितरण र सही उपयोग गरी उत्पादन वृद्धि गराई आर्थिक उन्नति गर्ने राष्ट्रिय लक्ष्य र उद्देश्य देखिन्छ ।

सन्दर्भमा भूमि व्यवस्थापन कार्यालयको हकमा सबैभन्दा पहिला हाल जिल्लाभित्रका भूमि सुधार, मालपोत तथा नापी र गुठी कार्यालयका अभिलेखहरू हस्तान्तरण भई गाउँपालिका/नगरपालिकामा जानु पर्छ ।

सेवा प्रवाह गर्न आवश्यकीय जनशक्तिसहित सरकारी कागजात जिम्मा दिन स्थानीय निकाय तयार हुनुपर्छ । सबै सेवा र सुविधा प्रदान गर्न स्थानीय तहका कार्यालय प्रमुखको स्तर पनि साविक गाविस/नगरपालिकाको भन्दा माथिल्लो स्तरमा हुनुपर्छ । यसका लागि गाउँपालिकामा उपसचिव र नगरपालिकामा सह सचिवस्तरको कार्यालय प्रमुख हुनुपर्छ । कानून निर्माण र सम्पत्तिमा हक बाहेकका निर्णय गर्नुपर्ने हुँदा कानूनको जनशक्ति पनि रहनु पर्छ ।

केन्द्रीकृत शासनमा स्थानीय तहमा सीमित अधिकार हुँदा आमनागरिकले सुलभ सेवा लिन नसकेको यथार्थबाट

पाठ सिकेर अबको संघीय शासनमा परराष्ट्र, मौद्रिक, सुरक्षा र अन्तर्राष्ट्रिय सीमा बाहेकका नागरिकका सबै काम स्थानीय निकायबाटै स्वतन्त्ररूपमा हुनुपर्छ । यसका लागि सम्पूर्ण सेवा प्रवाह गर्न मुलुकको मौजुदा कर्मचारी संख्याको ६० प्रतिशतको हाराहारीमा प्रदेश र स्थानीय तहमा पुर्‍याई कार्यालय व्यवस्थापन गर्न सरकारले उपयुक्त व्यवस्था गर्नुपर्छ । स्थानीय तहमा हुने कार्यालयमध्ये भूमिसम्बन्धी सबै काम गर्न 'भूमि व्यवस्थापन कार्यालय' खडा गर्ने र जग्गा-जमीनसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य यसै कार्यालयबाट गर्ने व्यवस्था मिलाउने/गुठी संस्थान अन्तर्गतका जग्गासम्बन्धी काम यसैले गर्ने व्यवस्था हुनुपर्छ । जात्रा, पर्वपूजा, देवालय, मठमस्जिदको कार्य संस्कृति मन्त्रालय मातहत राख्नुपर्छ ।

३) कार्य सञ्चालन प्रक्रिया

स्थानीय तह गाउँपालिका/नगरपालिकामा अर्को निर्वाचन नभएसम्म हालका पदाधिकारी कायम रहने व्यवस्था संविधानको धारा ३०३ मा छ । नेपालमा स्थानीय निकायको निर्वाचन नभएको ठीक २० वर्ष भयो । हाल निजामती कर्मचारीले ती निर्वाचित पदाधिकारीको काम र अधिकार प्रयोग गरेका छन् । दलीय राजनीतिमा नागरिकलाई शासन गर्ने अधिकार कर्मचारी तन्त्रमा हुँदैन । निर्वाचित जनप्रतिनिधिमा हुन्छ ।

यो संरचनामा स्थानीय तहका कर्मचारीले मात्र स्थानीय तह सञ्चालन हुन सक्दैन । जनआकांक्षा, सेवा प्रवाह गर्ने भन्मोटिलो प्रक्रिया, दैनिक सेवा प्रदान गर्ने अगणितीय सङ्ख्या विकास निर्माणका कुरा, आर्थिक, लाभहानी र राजनीतिक खिचातानी समाजका संवेदनशील र पेचिला यथार्थ पक्ष हुन् । राजनीतिक दलहरू सकृय र कृयाशील हुन्छन् । त्यसैले नवगठित स्थानीय तहको सञ्चालनमा निर्वाचन नभएसम्म अधिकार पाएका ती कर्मचारीलाई सहयोग गर्न स्थानीय तहका राजनीतिक दलहरूलाई सक्रिय सहभागी गराउनुपर्छ । नौलो सुरुआत

भएकाले स्थानीय तह सञ्चालनमा आउने समस्याहरू समाधान गर्न स्थानीय विज्ञको रायसुझाव लिने व्यवस्था गरिनुपर्छ । समाजका जेष्ठ नागरिक, सेवानिवृत्त राष्ट्रसेवकको अनुभवलाई उपयोग गर्न सकिन्छ ।

४) अभिलेख हस्तान्तरणको प्रकृया

(क) २०५२ सालमा मालपोत लगत लिँदा स्थानीय निकायले पाएका मालपोत लगत हालका गाउँपालिका, नगरपालिकामा एकत्रित गर्नुपर्छ ।

(ख) भूमि सुधार कार्यालयमा रहेका मोही लगत, मोही कायम गरी पाउँ भन्ने, जग्गा धनी र मोहीबीच जग्गा बाँडफाँड गर्ने, मिसिल, हलिया, मुक्त कम्प्या, सुकुम्बासीका लगत, अभिलेख लिने ।

(ग) मालपोत कार्यालयमा रहेका (भूमि सुधार र गुठी हेर्ने)मा सो कार्यालयबाट प्राप्त मिसिल कागजात समेत) जग्गा दर्ता श्रेस्ता, दर्ता बाँकी लुज सीट, छुट जग्गा दर्ताका मिसिल, रोकका अभिलेख, नापी पूर्वका कार्यालयमा रहेका जग्गाका साविक लगतसहित सम्पूर्ण अभिलेख लिने ।

(घ) नापी कार्यालयका नक्सा, फिल्डबुक, प्लट रजिष्टर, फाइल नक्सा, नाप नक्सा दर्ता कारवाहीका मिसिल कागजात, चकलाबन्दी कारवाहीका फाइल कागजात आदि लिने ।

(ङ) गुठी कार्यालयका जग्गा-जमीनसम्बन्धी कागजात लिने । स्थानीय तह सञ्चालनमा आएपछि भूमिसम्बन्धी सम्पूर्ण कारोवार स्थानीय तहमा खडा हुने भूमि व्यवस्थापन कार्यालयबाट गरिनुपर्छ । पहिलो चरणमा यी माथिका कार्यालयबाट कागजात बरबुझारथ गरिनुपर्छ ।

यी कागजात अति संवेदनशील छन् । कुनै एउटा पाना वा टुक्रा हरायो, च्यातियो, कोरियो, मेटियो, छुटियो भने व्यक्तिगत वा सार्वजनिक वा सरकारी सम्पत्तिको हानीनोक्सानी हुने, मुद्दामामिलाको रूप, तथ्य फरक पर्छ, हक स्वामित्वमा असर पर्छ ।

५) बुझ्ने र बुझाउने पक्ष

जसको भैसी उसैले हेर्ने, चराउने र दुहुन जान्दछ । अरू गए तर्सन्छ, हान्छ, भाग्छ । गोठालोसँग मात्र रतिन्छ । यी माथि लेखिएका अभिलेखका गोठाला तिनै कर्मचारीहरू हुन् जो हप्तामा छ दिन तिनै श्रेस्ता, नक्सासँग रहन्छन् । यिनैलाई पल्टाउँछन्, हेर्छन् अध्यावधिक गर्छन् र काम सकिएपछि फेरि त्यहीँ थन्क्याउँछन् ।

नेपाल सरकारले केन्द्रबाट जिल्लासम्मका सम्बन्धित मालपोत, भूमि सुधार गुठी र नापी कार्यालयका अनुभवी र दक्ष कर्मचारीसहित कार्यालयका अभिलेख, स्थानीय तहका गाउँपालिका र नगरपालिकामा प्राथमिकताका साथ हस्तान्तरण गर्नुपर्छ । अभिलेख हस्तान्तरण गर्दा नेपाल सरकारले आवश्यक र महत्वपूर्ण ठानेका अभिलेख, दस्तावेज (सरकारी, सार्वजनिक जग्गाको लगत अन्तर्राष्ट्रिय सीमाका नक्सा आदि) संघीय र प्रादेशिक सरकारमा समेत राख्नु पर्दछ ।

अभिलेख हस्तान्तरण गर्ने दायित्व नेपाल सरकारले लिनुपर्छ । श्रेस्ता हस्तान्तरण गर्दा कार्य सञ्चालनका प्रचलित ऐन, नियम, निर्देशिका नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने छ । स्थानीय निकाय आफै तहको व्यवस्था मिलाउन सक्षम छैन । ट्रेड युनियनको बहानाबाजी र राजनीतिक रंगतर्फ नलागी राष्ट्र सेवकको आदर्श र अनुशासनमा रही स्थानीय तहको सेवामा समर्पित हुन कर्मचारी वर्ग हिचकिचाउनु हुन्न ।

कार्य सञ्चालन स्थलकै कर्मचारी अभिलेखसहित आएपछि तिनै अभिलेख र कर्मचारीका अनुभवका आधारबाट

**अभिलेख हस्तान्तरण गर्ने दायित्व नेपाल सरकारले लिनुपर्छ ।
श्रेस्ता हस्तान्तरण गर्दा कार्य सञ्चालनका प्रचलित ऐन,
नियम, निर्देशिका नेपाल सरकारले उपलब्ध गराउने छ ।
स्थानीय निकाय आफै तहको व्यवस्था मिलाउन सक्षम छैन ।**

गाउँपालिका र नगरपालिकाले स्थानीय नेपाली जनतालाई आफ्ना हक र अधिकार घरदैलोमै पाएको अनुभूति गराउन सक्नुपर्छ, गर्नुपर्छ ।

६) अभिलेख लेखबद्ध र सुरक्षित गर्ने

प्राप्त अभिलेखहरू गाउँपालिका, नगरपालिकाका सम्पत्ति हुन् । यिनमा आमनागरिक, समुदाय र सरकार समेतको हकअधिकार र स्वामित्व छ । सम्बन्धित सरोकारवाला हेर्न, माग्न आएमा सम्बन्धित तहले यी अभिलेख ती पक्षलाई देखाउनुपर्छ, दिनुपर्छ । अरू निकाय वा संस्था वा व्यक्तिलाई बरबुझारथ गर्नुपर्ने पनि हुनसक्छ । अनुसन्धान गर्ने निकायमा पठाउनुपर्ने हुनसक्छ । तसर्थ प्राप्त अभिलेखलाई लिपीबद्ध गरी प्रमाणित गराई सुरक्षित राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

भूमि व्यवस्थापनको कार्य निकै संवेदनशील छ । व्यवहारमा हक हस्तान्तरण, स्वामित्व परिवर्तन, तेरो-मेरो विभिन्न सामाजिक मुद्दा मामिला जग्गा जमीनबाट श्रृजना हुन्छन् । प्राविधिक, न्यायिक र प्रशासनिक प्रकृयाबाट जग्गाको प्रशासन चल्छ । गाउँ-गाउँबाट जिल्ला सदरमुकाम पुगी कैयौं दिन कुरेर कार्य गराएका गाउँले जनता नयाँ संरचनामा घरेबाट सेवा सुविधा पाउनेमा आश्वस्त छन् । राजनीतिकर्मिले यस्तै पाठ पढाएका छन् । यसै भनेर उनीहरूले चुनाव जितेका छन् ।

नयाँ संरचनामा ३-४ वटा गाविस गाभिएर बनेको गाउँपालिकामा पुग्न पहिला जिल्ला सदरमुकाम पुगेभन्दा टाढा पनि पर्न सक्छ । सहज सेवा सुविधा पाउनेभन्दा भ्रमेला र सास्ती थपियो भने के होला ? त्यसैले गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूले जग्गाको हक हस्तान्तरण, दर्ता गर्ने, हकभोगमा निर्णय गर्नेबाहेक खासगरी मालपोल असुलीको काम वडा तहसम्म पुर्याउनु पर्छ ।

तत्काल गर्नुपर्ने काम

१) प्राप्त अभिलेख सुरक्षित राखी कार्य सञ्चालन गर्न प्राप्त ऐन, कानून, निर्देशिका र निर्देशन अध्ययन गरी गराई सहज सेवा प्रवाह गर्ने । दलका प्रतिनिधि वडा,

टोलका अगुवा समेतलाई कार्य सञ्चालनबारे जानकारी गराउने ।

- २) स्थानीय तह राज्य सञ्चालनको तल्लो इकाई हो । यसमा रहेको जग्गाधनी, मोही, भूमिहीन, सुकुम्बासी, आदिवासी, अव्यवस्थित बसोबास, हलिया आदि र जग्गा जमीनको तथ्याङ्क संकलन गर्ने ।
- ३) गाउँपालिका/नगरपालिका भित्रका सरकारी र सार्वजनिक जग्गाको तथ्याङ्क संकलन गर्ने र यसलाई अतिक्रमणबाट जोगाउने ।
- ४) नदी किनारा, वन, जंगल क्षेत्र यकिन गरी अतिक्रमण गर्न नपाउने व्यवस्था गर्ने ।
- ५) मालपोत भूमिकरको पुरानो बाँकी बक्यौता सबै जग्गाधनीबाटै एकद्वार प्रणाली बनाई चुक्ता गर्न लगाउने ।

खेतीयोग्य पहाडी जमीन

- ६) हाटबजार लाग्ने ठाउँ, पशु बधशाला, मसानघाट र फोहोर व्यवस्थापन गर्ने ठाउँ यकिन गर्न ।
- ७) विपत व्यवस्थापनका लागि प्रत्येक वडा टोलमा कम्तीमा एक हजारदेखि १० हजार व्यक्ति बस्न अटाउन सक्ने उपयुक्त स्थानको खोजी गर्ने, अतिक्रमण गर्न नदिने ।
- ८) खेतीयोग्य जमीन बाँझो राख्न नदिने ।
- ९) कार्यालयमा लिखत पास गर्दा जमीनको लम्बाई र चौडाइसमेत अनिवार्यरूपमा लेख्न लगाउने ।
- १०) जग्गा प्लटिङ गरी समथर

जग्गा बेचबिखन गर्न निरुत्साहित गराउने ।

- ११) पर्यटकीय स्थलको संरक्षण र प्रचार-प्रसार गर्ने ।
- १२) कृषियोग्य जमीनमा सघन खेती लगाउन प्रेरित गर्ने/नगदे बालीमा जोड दिने ।
- १३) गाउँपालिका, नगरपालिकाले घरजग्गा कर असुल गर्दा र लिखत पारित गर्दा प्रत्येक वर्ष जग्गाको मूल्याङ्कन गर्ने प्रचलनलाई हचुवाका भरमा वृद्धि नगरी यथार्थ जग्गाको स्थिति, बाटो, बिजुली, सहरीकरण हुन लागेका सम्भाव्य क्षेत्रमा वृद्धि गर्ने । यसरी वृद्धि गर्दा नक्सा वा वडाको क्षेत्र नतोकी औचित्य पुष्टि गरी उत्पादनशीलता अनुसार कित्ता-कित्ताको मूल्याङ्कन गराउने ।

- १४) सरकारी भवन, आवासका लागि उपयुक्त जमीन पहिचान र छनौट गर्ने ।
- १५) कानून व्यवसायी, लेखापढी व्यवसायीको लिखतवापत पारिश्रमिक निर्धारण गर्ने ।
- १६) प्रत्येक वडा वा टोलमा कम्तीमा १/१ वटा बालउद्यान बनाउने ।
- १७) हवाई मैदान, खेल मैदानको संरक्षण र व्यवस्था गर्ने ।
- १८) संघ-संस्थामा जग्गा जमीन दिई योगदान दिएका र दिन सक्ने व्यक्ति वा तिनका सन्तती पहिचान गरी सार्वजनिक समारोहमा तिनलाई सम्मान र प्रोत्साहन गर्ने ।

१९) संघ-प्रदेशमा पठाउने राजश्व, मासिक-वार्षिक प्रतिवेदन पठाउने । संघ र प्रदेशका निर्देशन पालना गर्ने र आवश्यक निर्देशन लिने ।

२०) अन्तर्राष्ट्रिय सीमा जोडिएका स्थानीय तहका भूमि व्यवस्थान कार्यालयका प्रमुखबाट सीमा मिटिडमा प्रतिनिधित्व गर्ने । स्थानीय अगुवा र स्वयंसेवक तयार गराई यिनलाई परिचालन गरी आफ्नो तहमा हुने सरकारी सार्वजनिक जग्गा अतिक्रमण रोक्ने कार्यमा सहयोग लिने ।

दीर्घकालीन सुभावा

१) आफ्नो तहमा प्राप्त भएका र देखिएका सम्पूर्ण भूमिसम्बन्धी समस्या, मुद्दा-मामिला न्याय निरूपण गर्न गाउँपालिका, नगरपालिकाका न्यायिक समितिमार्फत वा अधिकार प्राप्त भूमि न्यायाधीकरण वा ट्रिब्युनल गठन गरी समस्या स्थानीय तहबाटै समाधान गर्नुपर्छ ।

२) जग्गा जमीनको माध्यमबाट समाजलाई समृद्ध र देशको आर्थिक उन्नति गर्न जमीनको सही प्रयोग गरी बढी उत्पादन गराउने लक्ष्य राख्ने । यसका लागि व्यवस्थित भू-उपयोग नीति लिने । अन्य ठाउँका अनुभव, आफ्नो ठाउँको भू-बनोटसमेत अध्ययन गरी गराई भू-उपयोगका योजना तर्जुमा गर्ने ।

वैज्ञानिक भूमि सुधारका माध्यमबाट कृषि उत्पादन बढाई छिट्टै मुलुकको आर्थिक उन्नति गर्ने मुलुकमा जापान, दक्षिण कोरिया, ताइवान, फिलिपिन्स, भियतनाम, भारतको केरला, पश्चिम बंगाल र पञ्जाब क्षेत्र भएको अध्ययनबाट देखिन्छ । यी क्षेत्रको भू-उपयोगका योजना अध्ययन गरी अवलम्बन गर्न सकिन्छ ।

३) गाउँपालिका/नगरपालिका क्षेत्रका जमीनको यथार्थ उत्पादकत्व क्षमता र सम्भाव्यता अध्ययन गरी कृषि बाली लगाउने, घरबासको लागि घडेरी, औद्योगिक क्षेत्र, अस्पताल, विश्वविद्यालयका

लागि आवश्यक क्षेत्र, सरकारी जंगल, सार्वजनिक पार्क, वृक्षारोपण क्षेत्र आदिका लागि नापीबाट प्राप्त नक्सामा रेखाङ्कन गरी हरेक क्षेत्रको अलग-अलग जोनिङ गर्ने ।

४) नेपालभर बस्ने स्वतन्त्रता भए पनि खेती गर्ने जग्गाको हकमा (संघीय र प्रदेश सरकारको सहमतिमा) जग्गा एकीकृत गरी एउटा क्षेत्रमा मात्र जग्गा राख्न पाउने कानुनी प्रावधानको खोजी गर्ने ।

५) उत्पादकत्व बढाउन हाल भइरहेको भूमिको हदबन्दीमा पुनर्विचार गर्ने ।

६) गाउँपालिका/नगरपालिकाले संविधानप्रदत्त अनुसूची ८ मा उल्लेखित २२ स्वतन्त्र र अनुसूची ९ मा उल्लेखित १५ वटा साभ्ना

राजनीतिक दलको आवरणमा आयोग/समिति बनाई भूमि वितरण गर्ने नाममा भूमिमाथि भएको अतिक्रमण र राजनीति नगर्ने, भूमिहीन सुकुम्बासीमाथि जग्गा बाँड्ने आशवासनको राजनीति नगर्ने ।

सूचीका अधिकार प्रयोग गर्ने । भूमिसँग सम्बन्धित कानून निर्माण गर्दा भूमिसँग प्रत्यक्ष सरोकार रहने कृषि र वनसँग सम्बन्धित निकायसँगको सहकार्य गर्ने ।

७) विगतका सरकारले गठन गरेका भूमि सुधारसम्बन्धी उच्च आयोग समितिका सुभावा प्रतिवेदन संकलन, अध्ययन गरी सम्भाव्य सुभावा प्रयोग र पालना गर्ने ।

८) नागरिकको संवैधानिक हक र राज्यको नीतिअनुसार सबै नागरिकको भूमिमा पहुँच हुनुपर्ने भएकोले आ-आफ्नो तहका भूमिहीनलाई दिन हदबन्दीबाट

प्राप्त, नदी उकास जग्गा, बेकामको वन क्षेत्रको जग्गाको पहिचानसहित अभिलेख राखी भूमि बैंकको व्यवस्था गर्ने ।

९) भूमिको योजनाबद्ध उपयोग गर्दा हावापानी र भू-बनोटअनुसार पशुपालन क्षेत्रमा घाँसेवाली, डालेघाँस, पशुचरण क्षेत्र छुट्याउने, फलफूल हुने क्षेत्रमा स्याउ, सुन्तला, चिस्यान र सिमसार क्षेत्रमा अलैंची, उत्तिस, पाखाडाँडा पखेरामा चिया कफीजस्ता नगदेवाली, वृक्षारोपण, समथरमा माछापालन, साना-ठूला उद्योग कारखानाका लागि भूमि व्यवस्थापन गर्ने ।

१०) भूमि व्यवस्थापनका लागि भूमिको किसिम अब्बल, दोयम, सीम र चाहार र क, ख, ग, घ, ङ र च गरी वर्गीकरण भएकोमा सरकारी, सार्वजनिक र निजी तीन प्रकार वर्गीकरण गर्ने ।

११) राजनीतिक दलको आवरणमा आयोग/समिति बनाई भूमि वितरण गर्ने नाममा भूमिमाथि भएको अतिक्रमण र राजनीति नगर्ने, भूमिहीन सुकुम्बासीमाथि जग्गा बाँड्ने आशवासनको राजनीति नगर्ने ।

१२) ऐनमा भूमि निरीक्षकको व्यवस्था गर्ने । उद्देश्यविपरित जमीन उपयोग गरेको पाइएमा निरीक्षकको प्रतिवेदनअनुसार दण्ड जरिवानाको व्यवस्था गर्ने ।

१३) विद्युतीय सूचना-प्रविधिबाट भू-सूचना र सेवा प्रदान गर्ने ।

१४) अन्तर्राष्ट्रिय सीमानाको प्रत्येक छ/छ महिना वा वर्षमा एकपटक सम्बन्धित स्थानीय तहका भूमि व्यवस्थापन कार्यालयका प्रमुख र प्रदेश प्रमुखका प्रतिनिधि सहितको टोलीले अनिवार्य रूपमा निरीक्षण गरी सीमा अवस्थाको प्रतिवेदन संघीय सरकार, प्रदेश सरकार र सम्बन्धित स्थानीय तहको गाउँपालिकाका अध्यक्ष/नगरपालिकाका प्रमुखसमक्ष पेश गर्ने, गराउने ।

भूमि सुधारका प्रयासहरू

सात सालको क्रान्तिपछि नै नेपालमा एकातिर किसानहरूका अनेक आन्दोलन र अर्कोतिर राज्यका तर्फबाट भूमि सुधारका पक्षमा अनेक प्रयासहरू भइआएका छन् । तिनलाई संक्षेपमा यसरी सूत्रबद्ध गर्न सकिन्छ :

- भूमिदारी (मोहियानी) अधिकार प्राप्ति कानून (मस्यौदा) २००८
- भूमि जाँच कमिसन गठन २००८
- भूमि सुधार कमिसनको गठन २००९
- श्री ५ महेन्द्रबाट १३ सूत्रीय कार्यक्रमको घोषणा, २०१२
- जग्गा र जग्गा कमाउने लगत खडा गर्ने ऐन, २०१३
- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०१४
- बिर्ता उन्मूलन ऐन, २०१६ (यो ऐनले बिर्ता जमीनलाई बिर्तावालका नाममा रैकरसरह दर्ता गर्ने र मालपोत लगाउने काम गरेको थियो ।)
- राज्य रजौटा उन्मूलन २०१८
- कृषिसम्बन्धी (नयाँ व्यवस्था) ऐन २०१९
- भूमिसम्बन्धी ऐन २०२१ (अहिलेसम्म नेपालको भूमि प्रशासन सम्पूर्णरूपमा यही ऐनमा आधारित छ) जसले हदबन्दीको व्यवस्था, हदबन्दीभन्दा बढीको जग्गा प्राप्त गरी किसानलाई दिने व्यवस्था, मोहीसम्बन्धी व्यवस्था, बचत संकलनको व्यवस्था, जिमीनदारी (पटवारी, मुखिया जिम्मवाल समेतको) उन्मूलन, कृषि ऋणको ब्याज १० प्रतिशतमा सीमित गर्ने लगायतका व्यवस्था गरेको थियो ।
- उच्च स्तरीय भूमि सुधार आयोग (त्यसयता पनि अनेकपटक राज्यले यस्ता आयोगहरू गठन गरेको छ), सुकुम्बासी समस्या समाधान आयोग २०५१ (यस्ता आयोगहरू अहिलेसम्म १३ पटक गठन भइसकेका छन्) । यी आयोगहरूमध्ये बडाल आयोग २०५१ ले नेपालमा भूमि सुधारको आवश्यकताबारे विस्तारमा चर्चा गरेको छ । यसको महत्वपूर्ण सुझाव भनेको भूमिको नयाँ हदबन्दी तोक्न गरिएको सिफारिस नै हो ।
- पुनर्वास कम्पनीको स्थापना
- चितवन, नवलपरासी, बाँके, बर्दिया लगायतका जिल्लामा बस्ती बसाउन सरकारले गरेको आह्वान, भूपू सैनिकहरू, राजनीतिक पीडितहरूलाई जग्गा वितरण आदि ।
- कर्मैया र हलिया मुक्तिको घोषणा ।
- भूमिसम्बन्धी ऐनमा गरिएको २०५३ (दर्तावाल मोहीलाई र जग्गा धनीलाई आधा-आधा जमीन दिएर भूमिमा द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गर्ने व्यवस्था) र २०५८ को संशोधन (भूमिमा नयाँ हदबन्दीको व्यवस्था) ।
- भूमिसम्बन्धी ऐनको छैठौँ संशोधन २०७२ : यसले भूमिको वर्गीकरणको परम्परागत परिभाषा बदलेर भूमि सुधार होइन, भूमिको उपयोग प्रणाली र व्यवस्थापनमा जोड दिएको छ ।

स्रोत : भूमि, किसान र राज्य, झलक सुवेदी, जेठ २०७३, पृष्ठ ३८-४०

गुठी जमिन

धुनषाको जानकी मन्दिरको ५५८ विघा, राममन्दिरको २४६८ विघा, रत्नसागर मन्दिरको ४८४ विघा र बेला कुटीको २८४ विघा जमिन छ ।

स्रोत : विचार विशेष-बहसमा नेपालको भूमिसुधार, पब्लिक पोलिसी पाठशाला, वर्ष ६, अंक ७, २०७२, पृष्ठ १३५

चुरे र भूमि

नेपालको १३ प्रतिशत भूभाग (१८ लाख ८६ हजार हेक्टर) चुरे क्षेत्रले ओगटेको छ । ३३ जिल्लाको ४ सय २२ गाविस र नगरपालिकाले छोएको चुरेमा १७ प्रतिशत जनसंख्याको बसोबास छ ।

स्रोत : विचार विशेष-बहसमा नेपालको भूमिसुधार, पब्लिक पोलिसी पाठशाला, वर्ष ६, अंक ७, २०७२, पृष्ठ १३६

संघीय संरचनामा कृषि विकास

- डा. योगेन्द्रकुमार कार्की* - सुजान दुइल**

१. परिचय

नेपालको अर्थतन्त्रको प्रमुख हिस्सा अगटेको कृषि क्षेत्रको कूल गार्हस्थ उत्पादनमा ३१ प्रतिशत योगदान रहेको छ भने अझै पनि करिब ६३ प्रतिशत जनता रोजगारी र जीविकोपार्जनका लागि यस क्षेत्रमा आश्रित रहेकाले कृषि सेवा प्रवाह सार्वजनिक सेवा प्रवाहको प्रमुख संवाहकको रूपमा रहेको छ। कृषि विकासको सुरुआत राणा शासनकालबाटै भए पनि औपचारिक रूपमा प्रजातन्त्रको उदयसँगै नेपालमा कृषि विकासका कार्यक्रमहरूको थालनी भएको पाइन्छ।

नेपालको योजनाबद्ध विकासको सुरुआतको ६ दशकभन्दा बढी समय भइसकदा हाल चौधौं योजनाको अवधिसम्मका आवधिक योजनाहरूमा कृषि क्षेत्र उच्च प्राथमिकतामा पर्दै आएको छ। विशेषतः देशको राजनीतिक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्दै कृषि

विकासका कार्यक्रमहरू समेत परिमार्जित रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको पाइन्छ। कृषि मन्त्रालय र कृषि विभागहरू जोडिने र टुक्रिने क्रमसँगै कृषि प्रसारका विभिन्न पद्धतिहरू पनि समय-समयमा अवलम्बन गरिएका छन्। कृषि क्षेत्रले पशुपंक्षी समेतलाई समेट्ने भएता पनि सेवा प्रवाहका लागि संगठनात्मक संरचनाहरूले जोडिने र कहिले टुक्रिने क्रम जारी छ।

हाल पशुपंक्षी विकास मन्त्रालय छुट्टै रहेको परिप्रेक्ष्यमा कृषि विकास मन्त्रालय मातहत विभागहरू, क्षेत्रीय कार्यालयहरू जिल्लास्थित कार्यालयहरू सहित सेवा केन्द्रहरू मार्फत् कृषि प्रसारका कार्यक्रमहरू सञ्चालित छन्। नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्ले मन्त्रालय मातहत नै रहेता पनि स्वायत्त संस्थाका रूपमा अनुसन्धानका कार्यहरू अगाडि बढाइरहेको छ। केन्द्रीकृतबाट विस्तारै मिश्रित (केन्द्रीय र निक्षेपित

दुवै) प्रकारले कृषि कार्यक्रम तर्जुमा र सञ्चालन हुँदै आइरहेकोमा नेपालको संविधानले देशलाई संघीय ढाँचाअनुसार संघ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी ३ तहमा राज्य शक्तिको सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरेअनुरूप कृषि विकास मन्त्रालय र मातहतका निकायहरूको पनि संरचना एवं भूमिकामा परिवर्तन हुने देखिन्छ।

२. कृषि विकास कार्यक्रम सञ्चालनको वर्तमान व्यवस्था

२.१ विकेन्द्रीकरण र कृषि विकास कार्यक्रम

राणाकालमा नेपाललाई १२ जिल्लाका साथै २३ वटा तहसिलमा बाँडिएसँगै सुरु भएको विकेन्द्रित शासन प्रणाली २००९ सालमा आइपुग्दासम्म त्रिभुवन ग्राम विकास कार्यक्रम, २०२० सालमा विकेन्द्रीकरण आयोग गठन र २०३२ सालमा विकेन्द्रीकरण ऐन जारी भएसँगै परिष्कृत हुँदै गएको हो। कृषि विकासका कार्यक्रमहरू कृषककै सहभागितामा तर्जुमा हुने र कृषकका घर खेत नजिकबाट सञ्चालन भएमा मात्र यसमा कृषकहरूको अपनत्व, जवाफदेहिता र पारदर्शिता रहने र कृषकहरूले सहज सेवा सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने र सेवामा पहुँच भई कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुने कुरालाई मध्यनजर गर्दै यस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालनको जिम्मेवारी क्रमिक रूपमा तल्लो निकायहरूमा स्थानान्तरण हुँदै आएको छ।

क्षेत्रीय र जिल्लास्तर कार्यालयहरू मार्फत् कार्यक्रम सञ्चालन गराई केन्द्रको बोझ घटाउने तर जवाफदेहिता केन्द्रमै रहने किसिमको अधिकारको हस्तान्तरण (Deconcentration),

अलैंची खेतीमा रमाउँदै पूर्वी पहाडी क्षेत्रका महिला

* सहसचिव, कृषि विकास मन्त्रालय/ ** कृषि अधिकृत, कृषि विकास मन्त्रालय

राजपत्र अनङ्कित कर्मचारीहरूको सोही क्षेत्रभित्र हुने सरुवाको अधिकार क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालयहरूलाई प्रत्यायोजन लगायत अधिकारहरूको प्रत्यायोजन (Delegation) गरिएका छन् । त्यसैगरी, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायहरू (गाविस, नगरपालिका र जिविस) लाई अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वायत्त संस्थाको रूपमा मानेको छ । सोही ऐनले जिल्लास्थित कृषि प्रसार र पशु सेवा प्रसारलाई स्थानीय निकाय मातहतबाट सञ्चालन गर्ने व्यवस्था गरी कृषि विकाससम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गराउने, कृषि हाटबजार र मेला गराउने, पशु चिकित्सालय र गौचरन सञ्चालनलगायत पशु वा घर-जग्गाको लगत राख्ने कार्यहरू गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको कार्य क्षेत्रभित्र पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

कृषि तथा पशु विकाससम्बन्धी जिल्लास्तर नीति बनाई सोअनुसार कार्यक्रमहरू तर्जुमा कार्यान्वयन र अनुगमन साथै जिल्लामा आवश्यक पर्ने वीउ-विजन, मल तथा अन्य आवश्यक सामग्रीहरू व्यवस्था गर्ने/गराउने र जिल्ला विकास क्षेत्रभित्र कृषि प्रसार सेवा उपलब्ध गराउने, कृषि हाट बजार/मेला प्रवर्द्धन गर्ने/गराउने, कृषि उपजको बजार व्यवस्थापन गर्ने/गराउने कार्यहरू जिल्ला विकास समितिको कार्य क्षेत्रमा पर्ने गरी व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ मार्फत् नै जिल्लास्तर कृषि प्रसार कार्यक्रमहरू

स्थानीय निकायले नै तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने गरी भएको कृषि प्रसार कार्यक्रम निक्षेपण (म्हखयगितप्यल) गरी विकेन्द्रित कृषि विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएका छन् ।

२.२ निक्षेपित कृषि प्रसार कार्यक्रम

कृषि विकास मन्त्रालय मातहतमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र मातहत अनुसन्धान प्रतिष्ठानहरू, अनुसन्धान कार्यक्रमहरू, क्षेत्रीय अनुसन्धान कार्यालयहरू, वस्तुगत अनुसन्धान कार्यक्रमहरू र कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरू, बाट्य अनुसन्धान केन्द्रहरू, कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र, राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष, विउ-विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र गरी ३ केन्द्रीय निकायहरू छन् । साथै कृषि विभाग र खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग गरी २ विभागहरू छन् ।

स्वायत्त संस्थाहरूमा चिया कफी विकास बोर्ड, चन्द्रडाँगी विउ-विजन तथा दुग्ध विकास समिति, उखु तथा चिनी विकास समिति, कृषि सामग्री कम्पनी लि. र विउ-विजन कम्पनी लिमिटेड कार्यरत छन् । कृषि विभाग मातहत कार्यक्रम निर्देशनालयहरू, राष्ट्रिय कार्यक्रमहरू, केन्द्रीय प्रयोगशालाहरू, फार्म केन्द्रहरू, क्षेत्रीय निर्देशनालयहरू, जिल्ला कृषि विकास कार्यालयहरू र सेवा केन्द्रहरू सम्मको सांगठानिक संरचनामार्फत् केन्द्रस्तरमा तर्जुमा भई जिल्लाहरूले सञ्चालन गर्ने

र जिल्लास्तर कृषि प्रसार, पशु सेवा प्रसारसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउन कृषि क्षेत्रको निक्षेपणसम्बन्धी कार्य सञ्चालन कार्यविधि, २०५९ अनुसार आर्थिक वर्ष २०५९/६० देखि ७५ वटै जिल्लामा जिल्लास्तर कृषि प्रसार र पशुसेवा प्रसारका कार्यहरू निक्षेपण गरिएको छ । यसै कार्यविधिअनुसार हाल निक्षेपित कृषि प्रसार र पशु सेवा प्रसार कार्यक्रम सञ्चालनका लागि आर्थिक स्रोत मूलतः नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने बजेट जिविसमार्फत् विषयगत कार्यालयलाई अख्तियारी दिई कार्यान्वयन हुने गरेको छ ।

यद्यपि स्थानीय निकायको आन्तरिक स्रोत र नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने एकमुष्ट अनुदानबाट निक्षेपित विषयमा लगानी गर्न भनी स्थानीय निकायले छुट्याएको रकमबाट समेत कृषि विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नका लागि नेपाल सरकारले आव २०६८/६९ को बजेट वक्तव्यमार्फत् प्रत्येक गाविसले प्राप्त गर्ने अनुदानमा कृषिसँग सम्बन्धित कार्यक्रममा कम्तिमा १५ प्रतिशत छुट्याउने घोषणा गरेता पनि केही गाविसहरूले मात्र सो अनुसारको बजेट कृषि क्षेत्रमा विनियोजन गर्ने गरेका छन् भने अधिकांश जिल्लाहरूमा नेपाल सरकारमार्फत् विषयगत निकायहरूका लागि प्राप्त हुने बजेटबाट नै कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।

तालिका नं. १ विगत ५ वर्षमा कृषि विकास मन्त्रालयमार्फत् निक्षेपित कार्यक्रमलाई विनियोजित बजेट र खर्चको विवरण तालिका

आ.व.	विनियोजित बजेट (रु. हजारमा)		खर्च (रु. हजारमा)	
	कृषि प्रसार कार्यक्रम	पशु सेवा प्रसार कार्यक्रम	कृषि प्रसार कार्यक्रम	पशु सेवा प्रसार कार्यक्रम
२०७३/७४	२७५०१४३	२३६७६९४	—	—
२०७२/७३	२५०३०१५	२११८२६७	२२०७६५९ (८८.२०)	१८६८३१२ (८८.२०)
२०७१/७२	२२३४८०३	१८९१३१७	२०४३३३३ (९१.४३)	१७५५७५७ (९८.२३)
२०७०/७१	१४४७७००	१२७३५०७	१४०३३४९ (९६.९३)	१२४३२६९ (९७.६२)
२०६९/७०	१००८१२८	८६६५८७	९९०२९८ (९८.२३)	८५५६६४ (९८.७३)

कोष्ठ भित्रको अंकले विनियोजनको तुलनामा खर्चको प्रतिशत जनाउँछ ।

स्रोत : विभिन्न आ.व.को नेपाल सरकारको आय व्ययहरूको अनुमान (रातो किताब) र कृषि विकास मन्त्रालयका प्रतिवेदनहरू

जनशक्तिका सन्दर्भमा कृषि विकास मन्त्रालय र मातहत गरी कुल ७३२६ को हाराहारीमा प्राविधिक तथा प्रशासनिक कर्मचारीहरू रहेका छन् । निक्षेपित कृषि प्रसार र पशु सेवा प्रसारका कार्यहरू सञ्चालन गर्न स्थायीरूपमा स्थानीय निकाय सेवा आयोग गठन गर्ने व्यवस्था ऐनमा रहेको भएता पनि निक्षेपित कार्यक्रम सञ्चालनका लागि अर्को व्यवस्था नभएसम्म जिल्लास्थित कृषि विकास तथा पशु सेवा कार्यालय अन्तर्गतका कर्मचारीहरूलाई निरन्तरता दिने र उनीहरूको वृत्ति विकासको जिम्मा सम्बन्धित निर्देशनालय विभाग र मन्त्रालयको हुने व्यवस्था कार्यविधिले गरेको छ ।

तालिका नं. २ कृषि मन्त्रालय तथा अन्तर्गत रहेका कार्यालयहरूको संख्या

क्र.सं.	कार्यालयहरू	संख्या
१	केन्द्रीय स्तरका कार्यालय	४९
२	क्षेत्रीय स्तरीय कार्यालय	५०
३	जिल्ला स्तरीय कार्यालय	२२७
४	फार्म/केन्द्र	५८
५	सेवा केन्द्र/उपकेन्द्र	३७८
६	परिषद्	१
७	संघ/संस्थान/समिति/बोर्ड	१०

तालिका नं. ३ कृषि मन्त्रालय तथा अन्तर्गत हाल रहेका दरबन्दी विवरण

क्र.सं.	निकाय	दरबन्दी
१	कृषि विकास मन्त्रालय	१२४
२	कृषि सूचना तथा सञ्चार केन्द्र	३७
३	बीउ-विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र	२१
४	राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष	१८
५	कृषि विभाग	५०६२
६	खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग	२४१
७	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्	१८२३

सीमित आर्थिक र मानवीय जनशक्ति र उनीहरूको क्षमतामा सुधार नभई जिल्ला कृषि विकास कार्यालय र कृषि सेवा केन्द्रका कर्मचारीहरूले दोहोरो भूमिका निर्वाह गरिरहँदा सेवाको पहुँचमा अपेक्षाकृत वृद्धि हुन सकेको छैन । सेवा प्रवाहमा वृद्धि र स्वरोजगारीका लागि स्थानीय निकाय, स्थानीय संस्थाहरू र सेवाग्राही कृषकहरूको सहभागितामा २५ जिल्लामा सामुदायिक कृषि/पशु सेवा केन्द्रहरू स्थापना गर्ने गरी आव २०६५/६६ को बजेट वक्तव्यमार्फत् घोषणा भएको भएता पनि कार्यान्वयनमा आउन सकेन । आव २०७२/७३ को बजेट वक्तव्यमार्फत् कृषि प्रसार सेवालाई ७५ जिल्लामा प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्नका लागि प्रत्येक गाविसमा एकजना कृषि वा पशु प्राविधिकको व्यवस्था गर्न ३००० प्राविधिक नियुक्तिका

लागि बजेट विनियोजन भएता पनि कृषितर्फ ५०० र पशु सेवातर्फ ५०० गरी कुल १००० प्राविधिकहरू मात्र नियुक्त भई गाविसमा रही सेवा प्रवाह गर्ने गरी परिचालन गरिएका छन् भने आव २०७३/७४ मा थप २००० प्राविधिकहरूको व्यवस्था गरिनेछ । जसबाट कृषि एवं पशु सेवा प्राविधिकहरूको संख्यात्मक वृद्धि र कृषक घर खेत नजिक रहने व्यवस्था हुँदा कृषि सेवाको पहुँचमा वृद्धि हुनेछ । कृषि विकासको २० वर्षे मार्गदर्शनको रूपमा रहेको कृषि विकास रणनीति २०१५-२०३५ ले कृषि प्रसार, अनुसन्धान र शिक्षाको विकेन्द्रीकरणका साथै सरोकारवालाहरूको सहभागिता र व्यवस्थापनमार्फत् समुदायस्तरमै सञ्चालन हुने सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रको अवधारणा अधि सारिएको

छ । संविधानले परिकल्पना गरेअनुसार मुलुक संघीय स्वरूपमा गएसँगै आवश्यकताअनुसार कृषि विकासका कार्यक्रमहरू कृषकका घर खेत नजिक रही सहभागितात्मक रूपमा सञ्चालन हुन सक्ने लचिलो व्यवस्था कृषि विकास रणनीतिले गरेको छ ।

३. नेपालको संविधानमा खाद्य तथा कृषिसम्बन्धी व्यवस्था

संविधानको धारा ३६ ले खाद्यसम्बन्धी हकअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने कानूनबमोजिम खाद्य सम्पत्तिबाट हकको प्रत्याभूति गरेको छ । त्यसैगरी, धारा २५ मा सम्पत्तिको हक अन्तर्गतको भूमिको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न कृषिको

संविधानको कृषि र भूमि सुधारसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्ने, अनुपस्थित भू-स्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्दै जग्गाको चक्काबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, किसानको हक-हित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन भू-उपयोग नीतिको अवलम्बन गरी भूमिको व्यवस्थापन र कृषिको व्यावसायीकरण, औद्योगिकीकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने भनिएको छ ।

आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण गर्ने प्रयोजनका लागि राज्यले कानूनबमोजिम भूमि सुधार व्यवस्थापन र नियमन गर्न बाधा नपर्ने व्यवस्था गरेको छ । धारा ४२ मा सामाजिक न्यायको हकअन्तर्गत प्रत्येक किसानलाई कानूनबमोजिम कृषि कार्यका लागि भूमिमा पहुँच परम्परागत रूपमा प्रयोग र अवलम्बन गरिएको स्थानीय बिउ-बिजन र कृषि प्रजातिको छनौट र संरक्षणको हकको प्रत्याभूति गरेको छ ।

संविधानको कृषि र भूमि सुधारसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्ने, अनुपस्थित भू-स्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्दै जग्गाको चक्काबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, किसानको हक हित संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्दै कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन भू-उपयोग नीतिको अवलम्बन गरी भूमिको व्यवस्थापन र कृषिको व्यावसायीकरण, औद्योगिकीकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने भनिएको छ ।

भूमिको उत्पादनशीलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने, कृषकका लागि कृषि सामग्री कृषि उपजको उचित मूल्य र बजारमा पहुँचको व्यवस्था गर्ने, नागरिकको आधारभूत आवश्यकतासम्बन्धी नीतिअन्तर्गत कृषि क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्दै खाद्य सम्पन्नताको मान्यता अनुरूप जलवायु र माटो अनुकूलको खाद्यान्न उत्पादनलाई प्रोत्साहन गरी खाद्यान्नको दिगो उत्पादन, आपूर्ति, सञ्चय सुरक्षा र सुलभ तथा प्रभावकारी वितरणको व्यवस्था गर्ने कुरा पनि उल्लेख छ । साथै सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी

नीतिअन्तर्गत मुक्त कमैया, कम्हलरी, हरवा, चरवा, हलिया, भूमिहीन सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरि बसोबासका लागि घर-घडेरी तथा जीविकोपार्जनका लागि कृषियोग्य जमीन वा रोजगारीको व्यवस्था गर्दै पुनः स्थापना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा ४४ मा उपभोक्ताको हकअन्तर्गत प्रत्येक उपभोक्तालाई गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने हक हुने र गुणस्तरहीन वस्तु वा सेवाबाट क्षति पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेसमेत व्यवस्था गरेको छ ।

► संविधानको अनुसूची ५ मा रहेको संघको अधिकारको सूचीअन्तर्गत कृषिसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने वा हुन सक्ने विषय

- दूरसञ्चार, रेडियो, टेलिभिजन
- केन्द्रीय तथ्यांक
- केन्द्रीय स्तरका ठूला आयोजना तथा परियोजना
- गुणस्तर र अनुगमन
- क्वारेन्टाइन
- बीमा नीति
- सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण

► संविधानको अनुसूची ६ मा रहेको प्रदेशको अधिकारको सूचीअन्तर्गत कृषिसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने वा हुन सक्ने विषय

- कृषिमा आयकर, सेवा शुल्क, दण्ड जरिवाना
- प्रदेश तथ्यांक
- प्रदेश स्तरको सिँचाई
- प्रदेशभित्रको व्यापार
- भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख
- प्रदेश भित्रको जल उपयोग

● कृषि तथा पशु विकास

► संविधानको अनुसूची ७ मा रहेको संघ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूचीअन्तर्गत कृषिसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने वा हुन सक्ने विषय

- आवश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमन
- करार, सहकारी, साभेदारी र एजेन्सीसम्बन्धी
- औषधि र विषादी
- योजना
- सामाजिक सुरक्षा
- इन्जिनियरिङ्ग, पशु चिकित्सा
- वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता
- सञ्चार माध्यम
- भौतिक पूर्वाधार
- राहत
- बीमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापन
- गरिबी निवारण
- वैज्ञानिक अनुसन्धान, मानव संशाधन विकास
- भूमि नीति र सोसम्बन्धी कानून

► संविधानको अनुसूची ८ मा रहेको स्थानीय तहको अधिकारको सूचीअन्तर्गत कृषिसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने वा हुन सक्ने विषय

- सहकारी संस्था
- स्थानीय तथ्यांक र अभिलेख संकलन
- स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरू
- स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण तथा जैविक विविधता

- कृषि सडक, सिँचाइ
- कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी
- कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण
- विपद् व्यवस्थापन

► संविधानको अनुसूची ९ मा रहेको संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सूचीअन्तर्गत कृषिसँग प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने वा हुन सक्ने विषय

- सहकारी
- कृषि
- सिँचाइ
- सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना
- जल उपयोग, वातावरण, जैविक विविधता
- विपद् व्यवस्थापन
- सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण
- तथ्यांक

४. कृषि विकासका हालका समस्या एवं चुनौतीहरू

कृषि विकासका कार्यक्रमहरू स्थानीय स्तरसम्म पुग्न नसक्दा साना र मझौला स्तरका कृषकहरूको प्रविधि, प्राविधिक एवं कृषि प्रसार सेवासम्मको पहुँच निकै कम रहन गएको छ । जलवायु परिवर्तनले कृषि क्षेत्रमा पार्ने असरहरू र विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपसँग जुध्नका लागि स्थानीय स्तरमै उपयुक्त कार्यक्रमहरू तर्जुमा र सञ्चालन हुन सकिरहेको छैन । केन्द्रमा मात्र विकासका कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदा ग्रामीण क्षेत्रहरूबाट वर्षेनी युवा जनशक्ति पलायनले गर्दा कृषि क्षेत्रमा परेको नकारात्मक असरलाई सम्बोधन गर्नुका साथै भूमिको उचित व्यवस्थापन र उपयोग, जग्गाको खण्डीकरण, घडेरीकरण, दोहोरो भू-स्वामित्वको स्थितिलाई निरुत्साहित गर्दै कृषि भूमिलाई उपयोगमा ल्याउन कठिन बन्दै गइरहेको छ ।

स्थानीय विउ-विजन, स्थानीय प्रविधिहरू र जैविक विविधता एवं स्थानीय बालीनालीहरूको उचित संरक्षण, सम्बर्द्धन, विकास र उपयोगमा कमी

आइरहेको छ । त्यस्तै, कृषि क्षेत्रमा हुने लगानी लक्षित वर्षसम्म पुग्याई कृषि प्रसार सेवामा कृषकहरूको पहुँचमा वृद्धि र स्थानीय सम्भाव्यता र तुलनात्मक लाभका कृषिजन्य वस्तुहरूको पहिचान गरी उत्पादन, वितरण, आयात एवं निर्यातलाई लागत-प्रभावी बनाउनु, गुणस्तर एवं स्वच्छता नियमन कार्य प्रभावकारी तुल्याउँदै कृषिजन्य वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गर्नु, गुणस्तरीय प्रमाणित विउ, मलखाद, कीटनाशक तथा साना र मझौलास्तरका कृषियन्त्रको सुलभता, कृषि सामग्रीको समयानुकूल आपूर्ति बढाउनु र कृषि पेशालाई दिगो, प्रतिस्पर्धी, नाफामूलक, सम्मानजनक र व्यावसायिक रूपमा स्थापित गर्न हालको केन्द्रमुखी विकास पद्धतिमा चुनौतीपूर्ण देखिन्छ ।

५. कृषि विकास मन्त्रालयको प्रस्तावित स्वरूप

नेपालको संविधानले खाद्य सम्प्रभुतालाई प्रमुख जोड दिएको छ । नागरिकलाई यससम्बन्धी हकको निर्वाध प्रयोग गर्न सक्ने वातावरणका लागि कृषिजन्य उत्पादनमा विशेष प्राथमिकता दिई खाद्यान्न उत्पादनमा आत्मनिर्भरता आवश्यक छ । त्यसैगरी, कृषिको व्यावसायीकरण, औद्योगिकीकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने, भूमिको उत्पादनशीलता प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने राज्यको कृषि तथा भूमि सुधारसम्बन्धी नीति हुने उल्लेख छ ।

अदुवा खेतीमा रमाउँदै पूर्वी पहाडी क्षेत्रका युवा

संविधानले राज्यशक्तिलाई संघ प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारमा रहने व्यवस्था गरेसँगै कृषि विकासका लागि समेत ३ तहमै संरचनाहरू रहनु आवश्यक देखिन्छ । विशेषगरी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा, कार्यान्वयन एवं कृषि तथा खाद्य सुरक्षासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मामिला अनुसन्धान तथा सोको विस्तार, विरुवा/पशुपंक्षी र खाद्य क्वारेन्टीनहरू आदि सम्बन्धित विषयहरू, विषादीको नियमनलगायत कृषि विमाका लागि उपयुक्त व्यवस्था गर्ने कार्यमा केन्द्रित रहने गरी संघमा मन्त्रालय रहन उपयुक्त देखिन्छ । संविधानले नै संघमा मन्त्रालयहरूको संख्या कम रहने परिकल्पना गरेकाले संघीय कृषि मन्त्रालयले कृषि विकाससँग सम्बन्धित विभिन्न निकायहरू जस्तै कृषि भूमि, पशुपंक्षी, सिँचाइ, सहकारीलाई समेत एकीकृत गरी एउटै मन्त्रालय बनाउन उपयुक्त हुन्छ ।

त्यसैगरी, प्रदेशमा कृषिको दिगो विकास, अनुसन्धान, प्रादेशिक खाद्य सुरक्षाको व्यवस्थापनका लागि प्रदेशमा कृषि तथा खाद्य सुरक्षा मन्त्रालय रहने र सो मातहतमा बाली, बागवानी, मत्स्य, माटो व्यवस्थापन, कृषि इन्जिनियरिङ्ग, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण, क्वारेन्टीन र बाली संरक्षण, कृषि सूचना सञ्चार तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन, कृषि तथा खाद्य तालिम केन्द्रहरू र फार्म केन्द्रहरू प्रादेशिक आवश्यकताअनुसार मन्त्रालयको सांगठनिक संरचना उक्त प्रदेशले नै निर्माण गर्ने अधिकार दिनु

उपयुक्त हुन्छ। स्थानीय तहमा कृषि तथा खाद्य सेवा प्रवाह गर्न नेपालको संविधानबमोजिम गाउँपालिका र नगरपालिका तहमा कृषिसम्बन्धी सेवा प्रवाह गर्न हाल भइरहेको कृषि सेवा केन्द्रहरूको संरचनालाई पुनरावलोकन गरी कृषिअधिकृतको नेतृत्वमा प्रत्येक गाउँपालिका/नगरपालिकामा रहने गरी कृषि विकास रणनीतिले परिकल्पना गरेअनुसार कै सामुदायिक कृषि प्रसार सेवा केन्द्रहरू बनाउन उपयुक्त हुन्छ।

केन्द्रमा कर्मचारीहरू रहने र स्थानीय कृषकहरूसम्म पुग्ने प्राविधिकहरू न्यून रहँदा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता हुन नसकेको हालको परिस्थितिमा परिवर्तन हुन जरुरी छ। कृषि विकास मन्त्रालयको प्रारम्भिक अध्ययनले मुलुकको संघीय संरचनामा कृषि विकास मन्त्रालयलाई करिब १६८०० जनशक्ति आवश्यक पर्ने देखिएको छ। केन्द्रीय निकायमा कूल दरबन्दीको करिब ५ प्रतिशत मात्र जनशक्ति रहने गरी ३० प्रतिशत प्रदेशमा र बाँकी ६५ प्रतिशत जनशक्ति स्थानीय तहमा रहने हुँदा जनशक्तिहरूको समेत विकेन्द्रीकरण हुनेछ।

५.१ प्रदेश अनुसार संभाव्यताका कृषि उपजहरू

भौगोलिक विविधतायुक्त रहेको नेपालमा विभिन्न प्रदेशहरूको समेत आ-आफ्नै विशेषता र संभाव्यताहरू रहेका छन्। कृषि उत्पादनका दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्रदेश नं. १ का भ्यापा, मोरङ, सुनसरीमा उर्वर कृषियोग्य जमीन र सिँचाई सुविधा लगायत कृषि सामग्रीहरूको उपलब्धता सहज रहेकाले राष्ट्रिय स्तरमा खाद्य सुरक्षामा यी क्षेत्रहरूको विशेष योगदान रहने हुन्छ। नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति २०१६ ले तुलनात्मक लाभका आधारमा निर्यात सम्भाव्यता बढी भएका कृषि उपजहरू अदुवा, चिया र अलैंची भने मध्य पहाडी जिल्लाहरूमा नगदेबालीको रूपमा फस्टाउँदै गएको छ। तरकारी र फलफूल उत्पादनमा पनि यस क्षेत्र

व्यावसायिक बन्दै गएकाले प्रदेश नं. १ कृषिका दृष्टिकोणबाट धनी मान्न सकिन्छ। प्रदेश नं. २ धान, माछा र तरकारीबालीमा व्यावसायिक हुन सक्ने प्रचुर सम्भावना देखिन्छ। प्रदेश नं. ३ का चितवन, काठमाडौँ खाद्यान्न उत्पादनका हिसाबले उर्वर रहेका क्षेत्र हुन् भने मकवानपुर, सिन्धुपाल्चोक, काभ्रे, धादिङ्ग, भक्तपुर, ललितपुर तरकारी उत्पादन व्यावसायिक हुँदै गएका क्षेत्रहरू हुन्। त्यसैगरी, सिन्धुली, रामेछाप, जुनारका लागि प्रख्यात रहेका छन् भने सिन्धुपाल्चोक, रसुवा र नुवाकोटमा रेम्बो ट्राउट माछाको व्यावसायिक उत्पादनको प्रचुर सम्भावना रहेको छ।

दोलखामा किवी र अलैंची उत्पादनसमेत व्यावसायिक बन्दै गइरहेको छ। प्रदेश नं. ४ का गोरखा, लमजुङ्ग, पर्वत, स्याङ्जा, तनहुँ, कास्की विशेषतः सुन्तलाजात फलफूलका लागि

प्रदेश नं. ५ अन्तर्गत रूपन्देही, कपिलवस्तु बाँके, दाङ्ग, बर्दिया धान र माछा उत्पादनका पकेट क्षेत्रहरू हुन् भने पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, तरकारी कफी उत्पादनमा व्यावसायिक हुँदै जाने सम्भाव्यता बोकेका क्षेत्रहरू हुन्। रुकुम, रोल्पा, प्यूठान व्यावसायिक तरकारी र तरकारी बिउ उत्पादनका लागि उपयुक्त क्षेत्र हुन्।

व्यावसायिक क्षेत्रहरू हुन् भने मनाङ्ग, मुस्ताङ्ग स्याउ उत्पादनका लागि उपयुक्त हावापानी भएको क्षेत्र हुन्। म्याग्दी, बाग्लुङ्ग तरकारी उत्पादन र नवलपरासी धान उत्पादनका लागि उपयुक्त क्षेत्रका रूपमा रहेका छन्। प्रदेश नं. ५ अन्तर्गत रूपन्देही, कपिलवस्तु बाँके, दाङ्ग, बर्दिया धान र माछा उत्पादनका पकेट क्षेत्रहरू हुन् भने पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, तरकारी कफी उत्पादनमा व्यावसायिक हुँदै जाने सम्भाव्यता बोकेका क्षेत्रहरू हुन्।

रुकुम, रोल्पा, प्यूठान व्यावसायिक तरकारी र तरकारी बिउ उत्पादनका लागि उपयुक्त क्षेत्र हुन्। प्रदेश नं. ६ का सल्यान, दैलेख, सुर्खेत सुन्तलाजात फलफूल उत्पादन र तरकारी उत्पादनमा, डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, जाजरकोट स्याउ उत्पादनका लागि

उपयुक्त रहेका छन् र प्रदेश नं. ७ कञ्चनपुर, कैलालीमा धान गहुँ उत्पादन र डडेल्धुरामा आलु तरकारी मकै डोटीमा अदुवा बाजुरा, बभाङ्ग, अछाममा अलैंची, दाचुलामा तरकारी, बैतडी तरकारी बिउ उत्पादनका लागि सम्भाव्य क्षेत्रहरू हुन् भने जैतुन खेती समेतको सम्भाव्यता रहेका क्षेत्र हुन्।

५.२ स्थानीय तहको सरकार र कृषि

स्थानीय ज्ञान सिप र प्रविधिहरूको उपयोग गरी स्थानीय कृषि उत्पादकत्वमा सुधारका साथै जल संरक्षण र माटोको सुधार गर्दै स्थानीय समुदाय र साना कृषकहरू समेतको सहभागितामा स्थानीय माग, आवश्यकता र सम्भाव्यता अनुसार भौगोलिक र लैङ्गिकमैत्री कृषि प्रविधिहरूको विकास र प्रसार गर्नु जरुरी हुन्छ। स्थानीय परिवेश उपयुक्त कृषि विकास कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयनमा स्थानीय कृषकहरूको अधिकारितामा सहभागितामा कार्यक्रमहरूको प्राथमिकीकरण, बजेट विनियोजनसम्बन्धी निर्णयहरू गर्न साथै नवीन प्रविधिहरू र कृषि क्षेत्रमा लगानी गर्नका लागि निजी क्षेत्रहरूलाई आकर्षित गर्नका लागि स्थानीय

सरकारी संयन्त्रहरूले आवश्यक सहजीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ।

स्थानीय भू-वनोट, माटोको अवस्था, हावापानी, रोग किराहरूको अवस्था, सिँचाई र जलस्रोतको अवस्था लगायतका तथ्याङ्कहरूको संकलन, विश्लेषण र अद्यावधिक गर्दै योजना तर्जुमाको आधार तयार गर्नु स्थानीय सेवा केन्द्रको पहिलो जिम्मेवारी रहन्छ। कृषकहरूको अवस्था, क्षमता, भू-स्वामित्वको स्थिति, उत्पादन सामग्रीहरूको उपलब्धताको अवस्था र उत्पादित उपजहरूको बजारीकरण स्थानीय स्तरमै कृषि ऋणको सहज उपलब्धतालगायत स्थानीय खाद्य सुरक्षा अवस्था र खाद्य जोखिम व्यवस्थापनका लागि स्थानीय स्तरमा रहने विभिन्न निजी, सरकारी, गैरसरकारी र सहकारीहरूसँगको प्रभावकारी समन्वय गर्दै एकीकृत योजनाहरूको तर्जुमा

कार्यान्वयन र अनुगमनको जिम्मेवारी पनि स्थानीय सरकारको रहन्छ । साथै अनाधिकृत रूपमा बेचबिखन भएका वा प्रयोगमा आएका बिउ-बिजन, विषादी, खाद्य पदार्थ आदिको नियमन र नियन्त्रणमा समेत सक्रिय भूमिका रहनुपर्नेछ ।

अन्तरप्रादेशिक सिँचाई नहरहरू, रसायनिक मललगायत उत्पादन सामग्रीहरूको सहज आगमन, उत्पादित वस्तुहरूको प्रदेशभित्र र बाहिर सहज भण्डारण, प्रशोधन एवं बजारीकरणको व्यवस्थापन र स्थानीयस्तरको खाद्य संकट व्यवस्थापन (Localized Food Security Management) का लागि प्रदेश भित्र वा अन्य प्रदेशमा उत्पादित खाद्यान्नको उपलब्धता, सञ्चय र उचित वितरण व्यवस्थापनका लागि प्रादेशिक सरकारसँगको समन्वय र अन्तरसम्बन्ध सुदृढ गर्ने जिम्मेवारी कृषिसम्बन्धी स्थानीय तहको सरकारको हुनु उपयुक्त हुन्छ ।

स्थानीय बिउ-बिजन र कृषि जैविक विविधताको संरक्षण गर्दै स्वच्छ बाली उत्पादन गरी स्थानीय उपजहरूको उत्पादन वृद्धि गर्दै खाद्यान्न परिकारको विविधीकरण गरी स्थानीय परिकारहरू उपयोगमा जोड दिनुका साथै खाद्य गुणस्तर नियन्त्रण गर्नु र कृषिजन्य घरेलु तथा साना उद्योगहरूको स्थापना गर्न सहयोग गर्नु स्थानीय सरकारको प्रमुख दायित्व पर्न आउँछ । युवाहरूको बढ्दो पलायनलाई रोक्दै कृषि क्षेत्रको माध्यमबाट स्थानीय स्तरमा रोजगारी सृजना ग्रामीण गरिबी घटाउँदै कृषिमा आधारित ग्रामीण अर्थतन्त्रलाई उद्योगमा आधारित अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण गर्ने अहं भूमिका स्थानीय तहको सरकारको रहन्छ ।

६. निष्कर्ष

कृषि विकास र खाद्य सुरक्षाका संवाहक भनेका कृषकहरू नै हुन् । कृषकहरूको उत्पादन अभिवृद्धि गरी आय-आर्जनमा वृद्धि गर्दै गरिबी न्यूनीकरण गर्नु र खाद्य सुरक्षाको प्रत्याभूतिका साथै जनताको खाद्य अधिकारको सुरक्षित गर्नु सरकारको दायित्व हो ।

कृषकहरूलाई आवश्यक ज्ञान, सिप, प्रविधिका लागि सहजीकरण गर्दै क्षमता अभिवृद्धिमाफर्त् सशक्तीकरण गर्दै उनीहरूको आवश्यकता अनुसारका कृषि विकासका कार्यक्रमहरू तर्जुमा र कार्यान्वयनका लागि सरकार कृषकको घर खेती नजिक रही सेवा प्रवाह गर्नु नितान्त जरुरी छ । स्थान विशेष अनुसारको कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन र प्राप्त प्रतिफलको न्यायोचित वितरणका लागि स्थानीय सरकारलाई कृषिसम्बन्धी अधिकाधिक अधिकारहरू दिई बलियो बनाउनु आवश्यक हुन्छ । कृषि विकासका लागि जमीन, जलस्रोत महत्वपूर्ण प्राकृतिक स्रोतहरू हुन् । कृषिको विकास र जीविकोपार्जनको आधार कायम राख्नका लागि स्थानीय आवश्यकता र राष्ट्रिय प्राथमिकताका बीचमा तादम्यता रहने गरी जमीन र प्राकृतिक साधनहरूको व्यवस्थापन र अधिकारको सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ ।

यस्ता स्रोतहरू राष्ट्रिय आवश्यकताअनुसार परिचालन गर्नसमेत सकिने गरी केन्द्रीय सरकारको नियन्त्रणमा रहनु पनि जरुरी देखिन्छ । त्यसो हुनाले प्राकृतिक स्रोत साधन माथिको अधिकार र त्यसको असमान वितरणले प्रदेश भित्रको खाद्य सुरक्षाको अवस्था र अन्तरप्रदेश सु-सम्बन्ध र

सम्पर्कमा असर गर्ने हुँदा भूमि व्यवस्थापनलाई समेत उचित ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

अतः जनताको सन्निकट रहेर विकास कार्यमा अगुवाइ गर्ने जननिर्वाचित निकायलाई नै कानुनतः राजनीतिक, प्रशासनिक तथा आर्थिक अधिकारको निक्षेपण गरी कृषिलाई पेशाका रूपमा स्थापित गराउँदै यसमा लागेका मानिसलाई समाजले सम्मान दिन सकेमा युवा पुस्ताहरूको समेत कृषि क्षेत्रमा आकर्षण वृद्धि हुने र मुलुक आर्थिक समृद्धिको बाटोतर्फ लम्कने हुँदा कृषि क्षेत्रलाई विशेष प्राथमिकता दिँदै मुलुकको संघीय संगठनात्मक संरचना निर्धारण हुनुपर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. कृषि क्षेत्रको कार्य विश्लेषण तथा जिम्मेवारी बाँडफाँड (अंग्रेजीमा), डा. प्रभाकर पाठक, राष्ट्रिय परामर्शदाता, सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा रहेको शासकीय सुधारका लागि सार्वजनिक प्रशासनको तयारी आयोजनाको सहयोगमा तयार प्रतिवेदन
२. नेपालको संविधान, नेपालका आवधिक योजनाहरू र आर्थिक सर्वेक्षण प्रतिवेदनहरू
३. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ र नियमावली २०५६
४. कृषि विकास रणनीति २०१५(२०३५)
५. आर्थिक विकेन्द्रीकरण र संघीयता, सुरेश प्राञ्जली, नेपाल राष्ट्रिय साप्ताहिक, अनलाईन संस्करण, मिति मंसिर २१, २०७१

‘मानिस र जीवजन्तुले पिउन (समुद्रको नुनिलो पानी बाहेक), सिँचाई गर्न, जलविद्युत निकाल्न, वन जङ्गलले उपयोग गर्नदेखि लिएर प्राणीहरूका विभिन्न आवश्यकताहरूलाई पूरा गर्न सक्ने पानीको मात्रा संसारमा भएको सबै खाले पानी ०.००७ प्रतिशत मात्र छ । यो प्रतिशत बढाउन सकिदैन । प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो दैनिक सबै खाले खाँचो पूरा गरी स्वस्थ जीवन बिताउन दिनहुँ सालाखाला १०० लिटरभन्दा बढी पानी चाहिन्छ । यसको दैनिक उपभोग सालाखाला नेपालमा सहरी भेगमा ६० लिटर प्रतिव्यक्ति र ग्रामीण भेगमा ४५ लिटर प्रतिव्यक्ति मात्र छ ।’

नेपालको कानूनले पानी प्रयोगको प्राथमिकता देहायबमोजिम तोकेको छ :- (१) खानेपानी र घरेलु सरसफाई (२) सिँचाई (३) पशुपालन तथा मत्स्यपालनजस्ता कृषिजन्य उद्योग (४) जलविद्युत (५) घरेलु उद्योग, औद्योगिक व्यवसाय तथा खानीजन्य उद्योग (६) जल यातायात (७) आमोद-प्रमोदजन्य उपयोग (८) अन्य उपयोग

सूर्यनाथ उपाध्याय- ‘पानीका प्रश्नहरू ?’ विश्व जलसम्पद/जविस, नेपाल, सन् २०१३ बाट उद्धृत

- जनार्दन नेपाल*

विद्यालय शिक्षामा विकेन्द्रीकरणको उदाहरणहरूमध्ये अष्ट्रेलियाली अभ्यास विशिष्ट किसिमको देखिन्छ । त्यहाँ सार्वजनिक विद्यालयहरूका साथै कुल संख्याको ३० प्रतिशत विद्यार्थीलाई अध्यापन गर्ने गरी गैरसरकारी विद्यालयसमेत सँगै अगाडि बढेका छन् । यी गैरसरकारी विद्यालयहरूका कतिपय महत्वपूर्ण पक्षहरू ज्यादै केन्द्रीकृत छन् जसबाट यी विद्यालयहरूलाई सरकारप्रति बढी जवाफदेही हुन बाध्य बनाइएको छ ।

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान २०७२ ले नेपाललाई संघीय राज्य घोषित गरिसकेको र संविधानको अनुसूची ८ मा व्यवस्था भएअनुरूप माध्यमिक तहसम्मको शिक्षाको व्यवस्थापनको अधिकार स्थानीय तहको सरकार अर्थात् गाउँपालिका तथा नगरपालिकालाई दिइसकिएको छ । यसैबीच, स्थानीय तह पुनर्संरचना आयोगको प्रतिवेदन पेश भइसकेकाले नयाँ संविधान अनुरूपको विद्यालय शिक्षा व्यवस्थापनको तयारी गर्न ढिला भइसकेको छ ।

यसका साथै संविधानले नै मौलिक हकअन्तर्गत धारा ३१ को व्यवस्थापन प्रारम्भिक बालविकासदेखि कक्षा ८ सम्मको आधारभूत शिक्षा प्रत्येक नागरिकले अनिवार्य तथा निशुल्क रूपमा पाउने र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने अधिकार सुरक्षित गरेको छ । यसका अतिरिक्त सोही धाराको उपधारा (३) र (४) ले अपाङ्गता भएका नागरिकलाई ब्रेल तथा सांकेतिक भाषामा सिक्न पाउने र (५) ले प्रत्येक सामुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा पढ्न पाउने र सो प्रयोजनका लागि विद्यालय वा शिक्षण संस्था खोल्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

संविधानले व्यवस्था गरेअनुरूप नागरिक अधिकार सुनिश्चित गर्नका लागि विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनलाई

विकेन्द्रीकरणको एकीकृत रूपबाट मात्र नहेरी यसभित्र शैक्षिक, आर्थिक र जनशक्ति व्यवस्थापनका क्षेत्र एवं त्यसभित्रका उपक्षेत्रहरूको सन्दर्भमा समेत विचार गरिनु पर्दछ । संविधानको धारा ५७ अनुसार नेपालको राज्य सञ्चालनको अधिकार संविधान, संघीय कानून, प्रदेश कानून तथा स्थानीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था छ । त्यसैले यसको कार्यान्वयनका लागि माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा व्यवस्थापनका निमित्त संघीय सरकारले मार्गदर्शन, प्रदेश सरकारले व्यवस्थापन सहजीकरण र स्थानीय तहले वास्तविक व्यवस्थापनसम्बन्धी कानून बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव

यस्ता विषयहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन कस्तो रहेको छ भन्नेबारे विचार गर्दा केही देशहरूले सबैजस्तो अधिकार स्थानीय सरकारबाट प्रयोग गरी विद्यालयको आन्तरिक व्यवस्थापनका कार्यहरू मात्र विद्यालयको प्रधानाध्यापक वा शिक्षक स्टाफको समूहलाई छोडेको पाइन्छ भने अर्काथरी देशहरूले मुख्य अधिकार मात्र स्थानीय सरकारबाट प्रयोग गरी विद्यालय व्यवस्थापनको अन्य अधिकारहरू स्थलगत व्यवस्थापनका विद्यालय व्यवस्थापन समिति वा यस्तै नामका अन्य संरचनाहरू गठन गरी विद्यालयलाई नै छोडेको पाइन्छ । यसै सन्दर्भमा

इङ्गल्याण्डले १९८८, फ्रान्सले १९८३ र १९८९, इटालीले १९९७, स्पेनले १९९० र १९९५ र स्वीडेनले १९८५, १९८८ र १९९१, क्यानडाले १९९०, संयुक्त राज्य अमेरिकाले १९९३, न्यूजील्याण्डले १९९५ र अष्ट्रेलियाले १९९८ मा कानूनमा नै सुधार गरी शैक्षिक विकेन्द्रीकरणलाई अधि बढाएको देखिन्छ । यसरी विकेन्द्रीकरण अगालेका कतिपय देशहरूले कानुनी व्यवस्था गर्दागर्दै पनि राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, विद्यार्थी उपलब्धिको राष्ट्रिय मापन वा राष्ट्रिय स्तरका परीक्षामार्फत् स्वायत्ततामा प्राज्ञिक नियन्त्रण गरेको पाइन्छ ।

विद्यालय शिक्षामा विकेन्द्रीकरणको उदाहरणहरूमध्ये अष्ट्रेलियाली अभ्यास विशिष्ट किसिमको देखिन्छ । त्यहाँ सार्वजनिक विद्यालयहरूका साथै कुल संख्याको ३० प्रतिशत विद्यार्थीलाई अध्यापन गर्ने गरी गैरसरकारी विद्यालयहरू समेत सँगै अगाडि बढेका छन् । यी गैरसरकारी विद्यालयहरूका कतिपय महत्वपूर्ण पक्षहरू ज्यादै केन्द्रीकृत छन् जसबाट यी विद्यालयहरूलाई सरकारप्रति बढी जवाफदेही हुन बाध्य बनाएको छ । त्यहाँका विद्यालयहरूले एकै साथ आर्थिक एवं शिक्षक भर्ना तथा नियुक्तिमा बढी स्वायत्तता र पाठ्यक्रम निर्धारण र विद्यार्थी परीक्षणमा कम स्वायत्तता रहेको अनुभव गरेको उदाहरण अभूतप मननयोग्य देखिन्छ ।

* पूर्वसचिव, नेपाल सरकार

अष्ट्रेलियाका प्रान्तीय राज्यहरूमा केन्द्रीय सरकारको शिक्षा विभागका क्षेत्रीय इकाईहरूले विद्यालय शिक्षाको लागि स्रोत विनियोजनमा उल्लेख्य अधिकार प्रयोग गरेको देखिन्छ तर यी क्षेत्रीय इकाईहरूले क्षेत्रको इकाई सरकारको रूपमा भने काम गरेको पाइँदैन । अमेरिकामा स्कूल डिस्ट्रिक्टको नामबाट स्थानीय सरकारभन्दा फरक किसिमको संरचनामार्फत् विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापन गरिएको पाइन्छ भने सँगसँगै सरकारको लगानीमा विद्यालयलाई छुट्टै विधान (चार्टर) दिई चार्टर्ड स्कूलको नामबाट स्वायत्त विद्यालयहरूको व्यवस्था पनि समानान्तर रूपमा चलेको अवस्था छ ।

राष्ट्रिय अभ्यास

अन्य देशहरूको जस्तै नेपालले पनि सन् १९५२ मा नै प्रत्येक बलकमा २०० गाउँ पर्ने गरी समग्र देशलाई १५० बलकमा विभाजन गरेर त्रिभुवनग्राम विकास कार्यक्रमको नामबाट बलक विकास अधिकारीको नेतृत्वमा प्राथमिक शिक्षा, कृषिसम्बन्धी वस्तु तथा सेवा प्रवाह, खानेपानी, निरोध्यात्मक स्वास्थ्य सेवा घरेलु उद्योग र सहकारी समेतलाई समावेश गरी एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो तर १९६१ को परिवर्तनपछि देशलाई १४ अञ्चल, ७५ जिल्ला र विभिन्न गाउँ तथा नगर पञ्चायतमा विभाजन गरेपश्चात् यो एकीकृत ग्रामीण विकास कार्यक्रम समाप्त गरी भापाका १२ र मोरङका २ गाउँ पञ्चायतहरूमा गाउँ विकास तथा शिक्षा कर लागु गरी

स्थानीय पञ्चायतबाटै प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्थापन गर्ने भनियो तर यो कार्यक्रम व्यवहारमा भने खासै अगाडि बढेको पाइएन । त्यसपछि पनि २०५५ सालमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन लागू भएपछि गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाले आ-आफ्नो स्रोतबाट पूर्वप्राथमिक विद्यालयहरू स्थापना

गर्ने, स्थापना गर्न अनुमति दिने तथा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने, विद्यालय स्थापना र खारेजीका लागि सिफारिस गर्ने र सञ्चालन भएका विद्यालयहरूको रेखदेख र व्यवस्थापन गर्ने, मातृभाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने, प्रौढ शिक्षा तथा अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम बनाई सञ्चालन गर्ने गराउने, पुस्तकालय तथा वाचनालयको स्थापना र सञ्चालन गर्ने गराउने र आर्थिक दृष्टिले अत्यन्त पिछडिएका उत्पीडित जनजातिहरूका छात्र-छात्राहरूलाई छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था मिलाउने जिम्मेवारी दिएको पाइन्छ भने जिल्ला विकास समितिलाई सोभन्दा धेरै माथिको अधिकार दिइएको देखिन्छ तर शैक्षिक उत्थानमा भने यसबाट पनि ठोस प्रभाव पारेको देखिँदैन ।

विद्यालय शिक्षाको स्थलगत व्यवस्थापन

यसैबीच सेवाग्राहीप्रति प्रत्यक्ष उत्तरदायित्व, उपलब्ध स्रोत साधनको उपयोगमा व्यावहारिक निर्णय गर्ने क्षमता र शिक्षक तथा कर्मचारीको पेशागत दक्षता एवं सीपको अधिकाधिक उपलब्धिमूलक प्रयोग समेतको

उद्देश्यबाट विद्यालय शिक्षा महत्वपूर्ण विषयहरूमा निर्णय गर्ने अधिकार विद्यालय तहमा नै हुनुपर्छ भन्ने धेरै विद्वानको भनाई छ (लिथवुड र मेन्जी, १९९८) ।

नेपालमा पनि यस प्रकारले परम्परादेखि नै कहिले सञ्चालक समिति, कहिले सहयोग समिति त कहिले व्यवस्थापन समितिको नामले विद्यालयको नियमित प्रशासनको व्यवस्था विद्यालय तहमै रहेको स्थलगत संरचनाबाट अधि बढिरहेको देखिन्छ । हाल सामुदायिक विद्यालयमा रहने यस्तो व्यवस्थापन समितिमा कुल ९ सदस्यमध्ये ४ जना अभिभावकहरूबाट निर्वाचित हुने, १ जना नगर वा गाउँको निर्वाचित वडा अध्यक्षले प्रतिनिधित्व गर्ने, शिक्षकहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै १ जना शिक्षक रहने, प्रधानाध्यापकले सदस्य सचिवको काम गर्ने र यी सदस्यहरूको संयुक्त निर्णयबाट २ जना चन्दादाताहरू मनोनयन हुने र उनीहरू मध्येबाट एकजना अध्यक्ष छान्ने व्यवस्था छ । यस्तो व्यवस्थापन समितिलाई शिक्षा ऐन तथा नियमावलीले विद्यालयको नियमित व्यवस्थापन सम्बन्धमा निर्णय गर्न सक्ने उल्लेख्य अधिकार दिएको छ ।

यसरी गरिएको समुदायमा आधारित स्थलगत व्यवस्थापनले शिक्षक तथा विद्यालयलाई व्यवस्थापन समितिप्रति र सोमार्फत् समग्र समुदायप्रति उत्तरदायी बनाउँछ । जसमा विद्यालयमा पढाइने पाठ्यक्रम र विषयवस्तुमा अभिभावकहरूको रुचि र चाहना प्रतिबिम्बित भएको हुनुपर्छ भन्ने अपेक्षा गरिन्छ । तर हामी कहाँ विद्यालयहरूको समुदायमा आधारित व्यवस्थापन भनिए तापनि पाठ्यक्रम र पढाइने विषयवस्तुको निर्णयमा भने अभिभावक तथा स्थानीय समुदायको कुनै हात रहेको देखिँदैन ।

विद्यालय शिक्षामा बाहिरी क्षेत्रको प्रभाव

विद्यालय शिक्षाको व्यवस्थापनलाई केन्द्र वा संघ, प्रदेश, स्थानीय तहको लम्बीय सम्बन्धको हिसाबले हेरिने भए तापनि यसको व्यवस्थापनमा क्षितीजीय अर्थात् समाजभित्र विभिन्न संस्था, निकाय र सरोकारवालाहरूको प्रभाव

विद्यार्थीसँग शिक्षण अभ्यासमा शिक्षक

पनि त्यत्तिकै हुने देखिन्छ (कुडमल : २००) । त्यस्तै, (वारोसो : २००४) ले विद्यालय शिक्षाको शासकीय पद्धतिमा तीन वटा पक्षहरू रहेको बताएका छन् :

- क) अन्तर्राष्ट्रिय नियम तथा प्रतिवद्धताहरू
- ख) राष्ट्रिय नियमन पद्धतिको वर्णशंकीकरण (hybridization) अर्थात् सार्वजनिक शिक्षालाई खुला बजारको अन्य अभियन्तासँग प्रतिस्पर्धा तथा सहकार्य र
- ग) स्थानीय नियमन व्यवस्था माथि केन्द्र, प्रदेश र विद्यालयको हकमा स्थानीय सरकार र अन्य समकक्षीय सरोकारवालाहरूबाट आउने खण्डीकृत चाप ।

यसले गर्दा राज्य अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको पालना एकैसाथ बहुकानुनी व्यवस्थाको समन्वय र कार्यान्वयनको साथै राष्ट्रिय कानून एवं स्थानीय पहिचानलाई कायम राख्नुपर्ने बहुपक्षीय चुनौतीको सामना गर्न बाध्य भएको छ ।

यस सन्दर्भमा हाल शिक्षा क्षेत्रमा देखिएको विश्वव्यापीकरणको प्रभाव, नेपालको विश्व व्यापार संगठनको सदस्यता, नेपालले विद्यालय शिक्षाको क्षेत्रमा गरेका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू, छिमेकी देशहरूमा प्रचलित विद्यालय शिक्षाको पद्धति, विद्यालयमा प्रत्यक्षरूपमा निर्णायक नहुँदाहुँदै पनि शिक्षक युनियन, विद्यार्थी युनियन, अभिभावकका संघसंस्थाहरू, राजनीतिक दलहरू र प्राज्ञिक क्षेत्रबाट बेलाबेलामा प्रस्तुत हुने विचारहरूले पार्न सक्ने प्रभाव समेतलाई मध्यनजर राखी विद्यालयको अवस्थिति (सहरी वा ग्रामीण), सामाजिक संरचना, आमाबाबु र समुदायको आर्थिक स्थिति, स्थानीय सरकारको आयस्रोत आदिलाई समेत विचार गरेर निर्णयमा पुग्नु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

स्थानीय शैक्षिक व्यवस्थापनका विविध पक्ष

OECD बाट विकास गरिएको विद्यालयमा अध्यापनको संगठन तथा व्यवस्थापन, त्यसको योजना र संरचना, जनशक्ति तथा आर्थिक भौतिक एवं

अरू स्रोतसाधनको व्यवस्थापनसम्बन्धी निर्णय गर्ने तह र निर्णय गर्ने तरिका बताइएको विकेन्द्रीकरणको कार्यढाँचा (Framework) ले शिक्षामा विकेन्द्रीकरणसम्बन्धी विश्वमा प्रचलित सबै ढाँचालाई समेटेको देखिन्छ, जसलाई बाल्वर्ग र साथीहरू (२०१०) ले गरेको अनुसन्धानले समेत पुष्टी गरेको छ ।

तर विकेन्द्रीकरणलाई खाली राजनीतिक विषयको रूपमा लिई केन्द्रबाट नीतिगत परिवर्तन मात्र गरे पुग्छ, भन्ने र बुझ्नेभन्दा यसमा असर पार्न सक्ने तत्वहरू (क) सरकारको तर्फबाट गरिने लगानीको ढाँचा, (ख) क्षेत्र तथा समुदायको आर्थिक, सामाजिक

विकेन्द्रीकरणलाई एकीकृत प्याकेजका रूपमा अगाडि बढाई केन्द्रबाट पाठ्यक्रम प्रारूप निर्धारण, गुणस्तर, अनुगमन र आवश्यकताअनुसार नीतिगत हस्तक्षेप गर्ने व्यवस्था रहेका देशहरूमा यसको उत्साहजनक परिणाम देखिएको छ (एन्ली र केन्जी २०००) ।

परिवर्तित सन्दर्भमा निर्णय गर्नुपर्ने विषय क्षेत्रहरू

उल्लेखित विश्लेषणको आधारमा परिवर्तित संवैधानिक व्यवस्थाअनुसार विद्यालय शिक्षाको निम्नलिखित विषय, क्षेत्रमा कुन तहबाट निर्णय हुने भन्ने निक्कै हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

हाम्रो विद्यालय शिक्षाको स्थानीय तहबाट गरिने व्यवस्थापनलाई पनि यहाँको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक विविधताजस्ता विभिन्न आयामलाई समेट्ने गरी थप व्याख्या एवं विश्लेषण गरेर व्यावहारिक पक्षमा अगाडि बढाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

अवस्था र विद्यमान मूल्य तथा मान्यता, (ग) समुदायको सांस्कृतिक बनोट, (घ) प्रविधि विकासको स्थिति र (ङ) स्थानीय तहमा जनसहभागिता प्रोत्साहन गर्न सक्ने वातावरण आदि समेतको विचार गरिनु पर्दछ (कुलमन २०००) । त्यसैले, हाम्रो विद्यालय शिक्षाको स्थानीय तहबाट गरिने व्यवस्थापनलाई पनि यहाँको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक र भौगोलिक विविधताजस्ता विभिन्न आयामलाई समेट्ने गरी थप व्याख्या एवं विश्लेषण गरेर व्यावहारिक पक्षमा अगाडि बढाउनु आवश्यक देखिन्छ ।

विद्यालय शिक्षाको विकेन्द्रीकरण र अपेक्षा

विद्यालय शिक्षाबारे निर्णय गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई दिइएका अर्थात् विकेन्द्रित शिक्षा व्यवस्थापनमा चलेको उल्लेखित देशहरूमा यस्तो व्यवस्थाबाट शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार हुने अपेक्षा गरिएको देखिन्छ । तर यस विषयमा भएका अनुसन्धानहरूले भने अधिकार छोडेको कारणबाट मात्र विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा खासै प्रभाव परेको देखाएका छैनन् बरू

(क) संरचना

स्थानीय तह पुनर्संरचना आयोगले सिफारिस गरेअनुरूप गाउँ तथा नगरपालिकाको भौगोलिक क्षेत्र र जनसंख्या पनि ठूलै हुने देखिएकाले ती सबैका प्रशासकीय व्यवस्थाका लागि :

- स्थानीय सरकार र विद्यालयबीच सिधै सम्बन्ध हुने वा बडा वा उप-स्थानीय तहमा अन्य शैक्षिक प्रशासनका इकाई पनि राखिने,
- स्थानीय तहको कार्यकारिणी समितिले सो क्षेत्रको शैक्षिक प्रशासन आफैले हेर्ने कि यसअन्तर्गत छुट्टै विभाग, बोर्ड वा यस्तै नामको छुट्टै संयन्त्र गठन हुने,
- विद्यालयहरूले आफ्नो आन्तरिक व्यवस्थापनका लागि छुट्टै नियम बनाउनु पर्ने वा सरकारले बनाएको नियमभित्र सबै समेटिनु पर्ने,
- केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय तहको शिक्षासम्बन्धी कानूनहरू बीच परिपूरक सम्बन्ध रहने वा नरहने,
- विद्यमान व्यवस्थापन समिति, शिक्षक, अभिभावक संघजस्ता संयन्त्र रहने वा नरहने,

विद्यार्थीप्रति शिक्षक जिम्मेवार नहुँदा कक्षाको अवस्था

- विद्यालय तहको पाठ्यक्रम कसले बनाउने, पाठ्यपुस्तक कस्तो रहने र सोबारे निर्णय कसले लिने ।

(ख) विद्यालय स्वीकृति वा खारेजी

धार्मिक विद्यालयहरू, गैरसरकारी संस्थाबाट सञ्चालित विद्यालयहरू र संस्थागत विद्यालयहरू, अनौपचारिक विद्यालयहरू, खुला विद्यालयहरूको स्वीकृति कसरी हुने, यिनीहरूलाई बन्द गर्नु परेमा कसले निर्णय लिने ?

(ग) पाठ्यक्रम प्रारूप, पढाइने विषय, विषयवस्तु र पाठ्यभार

- विद्यालयमा पढाइने विषय, पढाइने विषयवस्तु, पाठ्यभार (अध्यापन समय), पाठ्यपुस्तकको छनोट र पूर्णाङ्क निर्धारण, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपबाट नै हुने वा स्थानीय तहको सरकार वा विद्यालयले गर्ने,
- सिकाइमा कठिनाई भएका विद्यार्थीहरूका निमित्त अतिरिक्त सहयोग कसरी गरिने,
- शिक्षण सिकाइ प्रारूप (शिक्षण ढाँचा वा तरिका) कस्तो हुने,
- विद्यार्थीको समूह विभाजन,

(घ) विद्यार्थी उपलब्धि मूल्याङ्कन

- विद्यार्थी उपलब्धि को राष्ट्रिय मानक विद्यालय तहका परीक्षाहरू र विद्यार्थीहरूको आन्तरिक मूल्याङ्कन कति अङ्गभारको लागि कसरी हुने,

- निजी अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको परीक्षा कसले लिने,
- प्राविधिक धारमा शिक्षा प्राप्त गर्ने विद्यार्थीसमेत विद्यालय तहको कक्षा ८, १०, १२ का अन्तिम परीक्षा कुन निकायले सञ्चालन गर्ने,
- विद्यार्थीहरूको कक्षाोन्नति कसरी हुने,
- कक्षा १० र कक्षा १२ मा कति विषय उत्तीर्ण गरेका विद्यार्थीलाई उच्च शिक्षाका लागि भर्ना गर्ने,

(ङ) मानव स्रोत व्यवस्थापन

- शिक्षक हुनका लागि पूर्वसेवाकालीन र सेवाकालीन तालिम कसले दिने,
- प्रधानाध्यापक, शिक्षक र विद्यालय कर्मचारीको छनोट, नियुक्ति तथा अवकास स्थानीय सरकारले वा विद्यालयले स्थानीय तहमा नै गर्ने कि संघीय सरकारको शिक्षक सेवा आयोगले गर्ने,
- शिक्षक कर्मचारीहरूको सेवाका शर्त, काम कर्तव्य र अधिकार, तलब, भत्ता र अन्य सुविधा तथा वृत्ति विकासको नीति कसले बनाउने र सोको कार्यान्वयन कसरी हुने ।

(च) लगानी

विद्यालयका लागि जग्गा र अन्य भौतिक पूर्वाधार, शिक्षक तलब भत्ता र अन्य लगानी कसले गर्ने ।

- विद्यालयलाई गरिनुपर्ने चालु तथा पूँजीगत खर्च समेतको आवश्यक विभिन्न स्रोतसाधनको लगानी स्थानीय सरकारले नै गर्नुपर्ने वा प्रदेश तथा संघीय सरकारबाट लगानी प्राप्त हुने, त्यस्तो लगानी निशर्त वा सशर्त कसरी प्राप्त हुने, सशर्त भएमा के कस्ता शर्त रहने, सहजीकरणका शर्त मात्र रहने कि केन्द्र वा प्रदेशले भनेको गर्नुपर्ने अर्थात् शिक्षक राख्ने पर्ने, घर बनाउने पर्ने आदि किसिमका हुने ।
- सामुदायिक विद्यालयलाई विद्यार्थी संख्या शिक्षक संख्या वा केका आधारमा अनुदान निर्धारण गरिने ।
- शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब, भत्ता र अन्य सुविधाको निर्धारण कसरी हुने, त्यसरी उपलब्ध स्रोतसाधनको विनियोजन कसको निर्णयबाट कसरी गरिने ।
- अल्पसंख्यकको अधिकार सुनिश्चित गर्न लगानीको व्यवस्थापन कसरी गरिने र शिक्षामा गरिने लगानी खुला बजार अर्थतन्त्रलाई प्रोत्साहन गर्ने किसिमको हुने वा नहुने र संस्थागत विद्यालयहरूलाई अनुदानले समेट्ने वा नसमेट्ने ।
- विश्वका धेरैजसो देशहरूले विद्यालयहरूलाई परम्परागत रूपमा उनीहरूको आकार र सेवा क्षेत्रका आधारमा अनुदान दिने गरेकोमा केही दसकयता यस्तो अनुदान 'प्रतिविद्यार्थी लागत' को आधारमा गर्ने र सेवा क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक अवस्था, सेवा पाउने

सामुदायिक विद्यालयलाई विद्यार्थी संख्या शिक्षक संख्या वा केका आधारमा अनुदान निर्धारण गरिने ।

शिक्षक तथा कर्मचारीको तलब, भत्ता र अन्य सुविधाको निर्धारण कसरी हुने, त्यसरी उपलब्ध स्रोतसाधनको विनियोजन कसको निर्णयबाट कसरी गरिने ।

विशेष आवश्यकता भएका विद्यार्थी संख्या र अल्पसंख्यक एवं न्यून आय वर्गका विद्यार्थीलाई पुऱ्याइने सेवाको आधारमा अतिरिक्त अनुदान दिइने प्रचलन बढ्दै गएको (डाउन २००४, डाउन र आर्जमेण्ड २००६) सन्दर्भमा । हामीले पनि यसमध्ये कुन प्रावधानलाई अँगाल्ने ?

(छ) स्थानीय सहभागिता

- स्थानीय तहमा सहभागिताको सम्बन्धमा अभिभावक, स्थानीय समाजसेवी, बुद्धिजीवीलाई सहभागी बनाउने अभिभावक भेला, अभिभावक शिक्षक संघ, विद्यालय व्यवस्थापन समिति आवश्यकता अनुसार बन्ने अन्य समिति उपसमितिजस्ता संयन्त्रहरूको भूमिका निर्णायक वा सहयोगी मात्र हुने ?

(ज) सुशासन उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने तरिका

- स्थानीय सरकार तथा विद्यालयको निमित्त केन्द्रबाट लक्ष्य किटान भएको हुने वा आफ्नो छुट्टै लक्ष्य

उत्तरदायित्व स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र संघ सरकारप्रति कसरी अभिव्यक्त हुने ।

- शिक्षक कर्मचारीको कार्य पुनरावलोकन उनीहरूकै आत्मामूल्याङ्कन, सहकर्मीबाट पुनरावलोकन, एक तह माथिको शिक्षक वा अधिकारी वा समितिमध्ये कोबाट हुने,
- शिक्षकको कामप्रतिको जवाफदेहिता कसरी अभिव्यक्त हुने ?
- विद्यार्थीको उपलब्धि स्तर, आय-व्ययका विवरण विद्यालयले आफैँ सार्वजनिक गरेमात्र पुग्ने कि स्थानीय प्रदेश वा सरकारको कुन तहसम्म पेश गर्नुपर्ने ? विद्यालयबाट गरिएको कार्यको स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र केन्द्र सरकारले कुन-कुन विषय क्षेत्रमा के कति गहिराइमा निरीक्षण अनुगमन गर्ने,

निर्णय गर्नुपर्ने सम्भाव्य तह, निकाय एवं अधिकारी

उल्लेखित विषय क्षेत्रहरूमा निक्षेपित काम, कर्तव्य र अधिकारको

वा उपप्रमुख, स्थानीय निकायको प्रमुख प्रशासकीय अधिकारी वा सचिवालय वा वडा समिति वा वडाध्यक्ष वा वडासचिव ।

प्रदेश सरकार

प्रदेश संसद, प्रदेश सरकारको प्रमुख वा मन्त्रिपरिषद् वा प्रदेश सरकार शिक्षा मन्त्रालय वा विभाग ।

संघीय सरकार

संघीय संसद, संघीय सरकार, संघीय मन्त्रिपरिषद् वा संघीय सरकारको शिक्षा मन्त्रालय ।

अन्त्यमा, बितेका दुई अढाई दसकभित्र सरकार र विद्यालयहरू बीचको प्रशासकीय सम्बन्ध, आर्थिक लगानी र सुपरिवेक्षणको ढाँचामा ठूलो परिवर्तन आएको छ । निर्णय गर्ने अधिकारको स्थानीय तहमा हस्तान्तरणको साथै विश्व व्यापारीकरणको लहर र उहारीकरणको प्रभावले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा सेवा पुऱ्याउने कार्य सरकारबाट मात्र नभई गैरसरकारी र निजी क्षेत्रबाट समेत भइरहेको छ ।

राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय तहमा राज्य र यस अन्तर्गतका विभिन्न पक्षहरूलाई एकात्मक रूपमा वा छुट्टाछुट्टै पहिचानका साथ अगाडि बढाउन चाहने दुवै किसिमका तत्वहरू उत्तिकै सक्रिय छन् । यस्ता तत्वहरूको प्रभाव अभिभावक भेला, शिक्षक अभिभावक संघ र व्यवस्थापन समितिको गठन आदिमा पर्न सक्दछ । यिनीहरूको प्रभाव यदाकदा प्रधानाध्यापक, शिक्षक एवं कर्मचारी छनोट र विद्यार्थीहरूलाई दिइने छात्रवृत्ति र अन्य सुविधामा समेत पर्ने सम्भावना रहन्छ ।

निर्धारण गर्न सक्ने, केन्द्रीय मार्गदर्शनको बाध्यात्मक रूपमा अनुशरण गर्नुपर्ने वा हरेक स्थानीय तहको स्वतन्त्र अधिकार स्वीकार गरी केन्द्र र प्रदेशले संयोजनकारी भूमिका मात्र खेल्ने ।

- स्कुलले राष्ट्रिय लक्ष्य, प्रादेशिक लक्ष्यबमोजिम काम गरे नगरेको कसरी सुनिश्चित गर्ने । यसलाई राष्ट्रिय र प्रादेशिक योजनाका उपलब्धिको रूपमा मात्र स्थानीय तहको आवधिक मूल्याङ्कन गरे पुग्ने वा त्यसका लागि मासिक, चौमासिक, अर्धवार्षिक, वार्षिक आदि प्रतिवेदनको पनि आवश्यकता पर्ने ।
- संस्थागत (निजी) विद्यालयहरूको

निर्णय गर्ने सम्भाव्य तहहरू निम्नअनुसार देखिन्छन् । तीमध्ये कुन तहबाट के निर्णय हुने हो भन्नेसमेत प्रष्ट हुन सकेमा संविधानले स्थानीय तहलाई सुम्पिएको अधिकारको कार्यान्वयन हुन सक्दछ ।

विद्यालय शिक्षक वा विद्यालय प्रशासक वा प्रधानाध्यापक वा शिक्षकहरूको समूह वा व्यवस्थापन समिति वा शिक्षक अभिभावक संघ वा विद्यालयहरूको समूह ।

स्थानीय सरकार वा निकाय

गाउँ सभा वा नगर सभा गाउँपालिका वा नगरपालिकाको कार्यकारी, स्थानीय निकायको प्रमुख

राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय तहमा राज्य र यस अन्तर्गतका विभिन्न पक्षहरूलाई एकात्मक रूपमा वा छुट्टाछुट्टै पहिचानका साथ अगाडि बढाउन चाहने दुवै किसिमका तत्वहरू उत्तिकै सक्रिय छन् । यस्ता तत्वहरूको प्रभाव अभिभावक भेला, शिक्षक अभिभावक संघ र व्यवस्थापन समितिको गठन आदिमा पर्न सक्दछ । यिनीहरूको प्रभाव यदाकदा प्रधानाध्यापक, शिक्षक एवं कर्मचारी छनोट र विद्यार्थीहरूलाई दिइने छात्रवृत्ति र अन्य सुविधामा समेत पर्ने सम्भावना रहन्छ ।

त्यसैले माध्यमिक शिक्षा व्यवस्थापनको अधिकार स्थानीय तहलाई

दिइएको वर्तमान संवैधानिक व्यवस्थालाई यी र साथि प्रस्तुत विभिन्न पक्षहरूमा विचार गरेर मात्र सफलतापूर्वक अगाडि बढाउन सकिने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- नेपाल कानून आयोग (२०७२), नेपालको संविधान, २०७२
- नेपाल कानून आयोग (२०७२), शिक्षा ऐन आठौँ संसोधन, २०७२
- नेपाल कानून आयोग (२०७२), शिक्षा नियमावली २०५९ (संसोधन सहित)
- Ainley J, McKenzie P= - 2000, Australian Council for Educational Research= School Governance: Research on Educational and Management Issues= International Education Journal=
- Daun H, Mund K= -2011, Institute of International Education= Educational Governance and Participation with Focus on Developing Countries= Institute of International Education, Stockholm University
- Tucker M= -2013, Centre for American progress, the broad foundation= Governing American Education, Why This Dry Subject May Hold the Key to Advances in American Education= Center for American progress
- <http://chhiwatpang.blogspot.com/2013/09/history-of-rural-development-practices.html>, History of Rural Development Practices in Nepal

सेवा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.

इटहरी ८, सुनसरी

“आर्थिक विकास र सामाजिक रुपान्तरणका लागि सहकारी”

“नियमित अर्थोपार्जन र बचत संकलन तथा परिचालन नै समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको मुख्य आधार हो” भन्ने नाराका साथ २०५५ सालमा स्थापना भएको सेवा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि. इटहरी सुनसरीको २०७३ पुससम्म आइपुग्दा कुल सदस्य संख्या ६५०० को प्रत्यक्ष सहभागिता भई कुल बचत रु. ८ करोड, कुल शेयर रकम रु. २ करोड, जगेडा कोष रु. ३ करोड र अन्य जगेडा कोष रु. २ करोड भई सदस्यहरूमा रु. १५ करोड लगानी कारोबार रहेको छ । यस संस्थाले पूर्णरूपमा आन्तरिक स्रोत परिचालन गरी वार्षिक रु. १.५ करोड मुनाफा आर्जन गरी सुनसरी जिल्लामा उत्कृष्ट करदाता सहकारीको रूपमा स्थापित भएको छ ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले प्रत्यक्षरूपमा जनसरोकारका विषयहरूलाई समेटी प्रकाशन गर्दै आएको स्वायत्त शासन त्रैमासिक पत्रिकाप्रति निरन्तरताको कामना गर्दछु ।

जंगबहादुर खडका

अध्यक्ष, सेवा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लि.
तथा सहकारी परिवार

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका गतिविधिहरू

(१) प्रतिष्ठानको १२औं साधारण सभा सम्पन्न

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको १२औं वार्षिक साधारण सभा २०७३ पुस २२ गते प्रतिष्ठानको सभा हलमा सम्पन्न भएको छ। प्रतिष्ठानका कार्यकारी अध्यक्ष श्री वीरेन्द्र बहादुर देउजाले अध्यक्षता गर्नुभएको उक्त साधारण सभामा प्रतिष्ठानका ३६ सदस्यहरूमध्ये २७ जनाको सहभागिता रहेको थियो।

प्रतिष्ठानको बाह्रौं साधारणसभा २०७३ पुस

अध्यक्षको तर्फबाट पेश भएको प्रतिष्ठानको आ.व. २०७२/७३ को वार्षिक कार्य प्रगति प्रतिवेदन र आ.व. २०७३/७४ को नीति तथा कार्यक्रम साथै कोषाध्यक्ष श्री सूर्यशरण रेग्मीले प्रस्तुत गर्नुभएको आ.व. २०७२/७३ को वार्षिक लेखापरीक्षण प्रतिवेदन र आ.व. २०७३/७४ का लागि रु. १ करोड १७ लाख ३४ हजार ८ सय ६० को वार्षिक बजेट सभाबाट अनुमोदन गरिएको थियो।

साधारण सभाबाट पारित भएवमोजिम चालु आ.व.मा प्रतिष्ठानले मुख्यरूपमा बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन र घोषणासम्बन्धी प्राविधिक सहयोग, स्थानीय योजना तर्जुमामा प्राविधिक सहयोग, स्थानीय शासनसम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान कार्यक्रम, काभ्रे जिल्लाको गैरीबिसौना देउपुर गाविसमा नमुना गाविस सहयोग कार्यक्रमअन्तर्गत आवधिक गाउँ विकास योजनामा आधारित भई बालबालिका र महिलासम्बन्धी कार्यहरू, स्वायत्त शासन पत्रिका प्रकाशन र स्थानीय शासन तथा संघीयतासम्बन्धी अन्तर्क्रिया गोष्ठी सञ्चालन गर्ने जानकारी दिइयो।

प्रतिष्ठानको संस्थागत क्षमता विकासका लागि दीगो रणनीतिक अवधारणा तयार गरी भविष्यमा अझ प्रभावकारी ढंगबाट कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउन प्रतिष्ठानका संस्थापक अध्यक्ष श्री खेमराज नेपालको संयोजकत्वमा एक प्रबुद्ध टोली गठन गरेको छ।

२) बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा : अनुभव समीक्षासम्बन्धी कार्यशाला गोष्ठी

नेपालले सन् १९९० सेप्टेम्बरमा अनुमोदन गरेको बाल अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (CRC) मा आधारित भई बालबालिकाको बाँच्न पाउने अधिकार, संरक्षणको अधिकार, विकासको अधिकार र सहभागिताको अधिकार सुनिश्चित गरी नेपालका बालबालिकाको अवस्थामा सुधार ल्याउन सरकारले बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति, २०६८ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यो रणनीति कार्यान्वयनमा प्रतिष्ठानले केन्द्र र स्थानीय तहमा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउँदै आएको छ।

संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र युनिसेफ नेपालसँगको सहकार्यमा हाल प्रतिष्ठानले बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा प्रक्रियामा सहयोग केन्द्रित गरेको छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा मन्त्रालयको आयोजना तथा युनिसेफ नेपाल र स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको प्राविधिक सहयोगमा २०७३ पुस २४ र २५ गते बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा अनुभव समीक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय गोष्ठीको आयोजना भएको छ।

गोष्ठीमा बालमैत्री घोषणा भइसकेका ५ स्थानीय निकायहरू (सुनवल नगरपालिका, विराटनगर उपमहानगरपालिका, तेतरीया गाविस, भिग्री गाविस र सिद्धेश्वर गाविस) तथा स्थानीय शासन अवलम्बन गरी निश्चित उपलब्धी हासिल गरिसकेका अन्यसहित जम्मा २४ जिल्लाका १० जिविस, १ उपमहानगरपालिका, ४ नगरपालिका, २३ गाविस, नेपाल सरकारका सम्बन्धित मन्त्रालयहरू र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाका प्रतिनिधि गरी कूल १०५ जनाको सहभागिता थियो।

माननीय संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्री हितराज पाण्डे प्रमुख अतिथि र व्यवस्थापिका संसदको

बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा समीक्षा गोष्ठी

महिला, बालबालिका, जेष्ठनागरिक र समाज कल्याण समितिका सभापति रञ्जुकुमारी भा विशिष्ट अतिथि रहनुभएको थियो । गोष्ठीको उद्घाटन सत्रको सभापतित्व संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयका सचिव श्री केदारबहादुर अधिकारीले गर्नुभएको थियो । गोष्ठीमा बालमैत्री स्थानीय शासनसम्बन्धी हालसम्मको अनुभव आदान-प्रदान गरिएको थियो । गोष्ठीको निष्कर्षमा हालको अभ्यासलाई निरन्तरता दिँदै भविष्यका लागि केही नीतिगत सुधार गरी कार्य सञ्चालन गर्ने पक्षमा सुझावहरू प्राप्त भएका छन् ।

३) नमुना गाविस कार्यक्रम सञ्चालन

२०७२ वैशाख १२ गतेको महाभुकम्प र त्यसपछिका पराकम्पबाट पीडित भएकाहरूका लागि राहत तथा पुर्नस्थापना कार्यमा सहयोग पुर्याउने उद्देश्यका साथ स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले आफ्नै क्षमतामा राहत कोष स्थापना गरी तत्कालका लागि अस्थायी घरको छाना छाड्ने कार्यमा सहयोग गरेको थियो । यस कोषमा प्रतिष्ठान र प्रतिष्ठानका सदस्य, कर्मचारीलगायत स्वदेशी, विदेशी संस्था र व्यक्तिहरूबाट सहयोग प्राप्त भएको थियो ।

गैरीबिसौना देउपुर नमुना गाविस कार्यक्रम सम्बन्धी छलफल

प्रतिष्ठानले तयार गरेको नमुना गाउँ/नगरको अवधारणाअनुसार सञ्चालित यस कार्यबाट एक गाविसलाई नमुना गाविसको रूपमा विकास गर्ने दीर्घकालीन लक्ष्यका साथ कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ । नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र, महिलाको हात र स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको प्राविधिक सहयोगमा गैरीबिसौना देउपुर गाविसले आफ्नो ५ वर्षे आवधिक योजना तर्जुमा गरिसकेको छ ।

आवधिक योजना कार्यान्वयनमा गाविसलाई सहयोग गर्ने गरी प्रतिष्ठानको सहयोग केन्द्रित रहनेछ । यसै आधारमा हाल प्रतिष्ठानबाट देहायका कार्यहरू भएका छन् :

- (१) गाविसको अवस्था विश्लेषण सहितको प्रतिवेदन तयार ।
- (२) गाविसका सबै ९ वटै वडाका महिला सामुदायिक स्वास्थ्य स्वयंसेविकाले सामुदायिक कार्यमा प्रयोग गर्ने सामग्रीहरू सुरक्षित साथ राख्न १/१ थान स्टिल दराज वितरण ।

(३) वडा नं ३ स्थित कालिकास्थान खानेपानी योजना सञ्चालनको लागि प्रतिष्ठानबाट आर्थिक सहयोग प्रदान ।

(४) श्री तपेश्वर उमावि वडा नं ६ को विज्ञान प्रयोगशालाका लागि आवश्यक सामग्री प्रतिष्ठानका तर्फबाट आर्थिक सहयोग प्रदान ।

४) स्थानीय शासनसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा सहभागिता

स्थानीय निकायका संघ/महासंघ र प्रतिष्ठानका कार्यसँग मेल खाने निकायहरूले आयोजना गर्ने स्थानीय शासनसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा प्रतिष्ठानको सहभागिता रहँदै आएको छ ।

स्थानीय शासनसम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा सहभागिता

गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सीमाना निर्धारण आयोग, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल नेपाल र नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरूले आयोजना गरेका कार्यक्रमहरूमा प्रतिष्ठानका सदस्यहरूको सहभागिता भएको छ । पछिल्लो समयमा स्थानीय शासनसम्बन्धी प्रयास र सञ्जाल (LOGIN Asia) को सदस्यता प्राप्त गरेको प्रतिष्ठान यससम्बन्धी क्रियाकलापहरूमा सहभागी हुँदै आएको छ ।

५) अन्य गतिविधि

प्रतिष्ठानले देहायका कार्यहरूमा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराएको छ :

- (१) राष्ट्रिय जनस्वास्थ्य प्रयोगशालासँगको सहकार्यमा नेपालमा एन्टीमाईक्रोबियल रेसिस्टेन्स रोकथामका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना र नेपालमा स्वास्थ्य प्रयोगशाला सेवा सञ्चालनसम्बन्धी राष्ट्रिय निर्देशिका तयार ।
- (२) काठमाडौं जिल्लाको बालमैत्री स्थानीय शासन रणनीतिक योजना तयार ।

स्थानीय निकायका विविध पक्षबारे अध्ययन गरिएका पुस्तकका अभिलेखहरूको नामावली

हामीले विगत अंकहरूमा स्थानीय निकाय सम्बन्धी गरिएका अध्ययन, अनुसन्धानका प्रतिवेदन तथा पुस्तकहरूको सूची (प्राप्त भएसम्म) प्रकाशन गर्ने उल्लेख गर्दै आएका छौं। त्यसकै निरन्तरता हो यो अभिलेखहरूको नामावली। आगामी अंकमा पनि हामी त्यस्ता अभिलेखहरूको नामावली प्रकाशन गर्दै जानेछौं। क्रमसंख्या पनि अधिल्लो अंकको क्रमबाटै राखिएको छ। स्थानीय निकाय सम्बन्धी लेखक, अध्ययन/अनुसन्धानकर्ताहरूले प्रकाशन गरेका पुस्तक तथा प्रतिवेदनहरूको नामावली पठाईदिनु भए हामी प्रकाशन गर्नेछौं।

नेपालीमा (क्रमशः)

१०२. राप्ती एकीकृत ग्रामीण विकास परियोजना छानविन समितिको प्रतिवेदन, अध्यक्ष निरञ्जन थापा, २०४० जेष्ठ
१०३. विकास अनुदान कार्यक्रमको प्रभावकारिता तथा प्रतिफल वितरण, २०३९, केन्द्रीय पञ्चायत प्रशिक्षण केन्द्र, जावलाखेल
१०४. द्वन्द्वपीडितहरूका लागि आर्थिक सहायता एवं राहत सम्बन्धी मापदण्ड, २०६४; मृतकका हकदारलाई आर्थिक सहायता प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६५; वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकदारलाई राहत प्रदान गर्ने निर्देशिका, २०६५; स्थानीय शान्ति समितिका कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू, २०६५, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, शान्ति प्रकृया सहयोग आयोजना, सिंहदरवार, जेठ, २०६६
१०५. नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३ (अनुसूचीहरू सहित) एवं (अन्य सान्दर्भिक दस्तावेजहरू), शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार, २०६४ फागुन
१०६. द्वन्द्वबाट क्षति भएका भौतिक पूर्वाधारहरूको पुनर्निर्माण/पुनर्स्थापना तथा शान्तिका लागि विकास कार्यक्रम संचालन कार्यविधि, २०६५, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार
१०७. स्थानीय शान्ति समितिका कार्यक्षेत्रगत शर्तहरू, २०६५; स्थानीय शान्ति समिति निर्देशिका, २०६६, शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, सिंहदरवार
१०८. स्थानीय पूर्वाधार विकास नीति, २०६९, स्थानीय विकास मन्त्रालय, श्रीमहल
१०९. गाविसस्तरीय आवधिक दिगो विकास योजना तर्जुमा सहयोगी पुस्तिका, नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र (NCDC), इलाम, सन् २०१२
११०. विशेष क्षेत्र विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय योजना आयोग, २०५५ आश्विन
१११. मालपोत/भूमिकर रकम संकलन तथा व्यवस्थापन निर्देशिका, २०५७, स्थानीय विकास मन्त्रालय, प्रशिक्षण शाखा, श्रीमहल
११२. सिँचाई नीति २०४९, जलस्रोत मन्त्रालय, सिंहदरवार

११३. एकीकृत विकास कोष संचालन निर्देशिका, २०५८, एकीकृत आन्तरिक सुरक्षा तथा विकास योजना, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, सिंहदरवार
११४. नेपालमा लैंगिक समस्या तथा स्थानीय शासन, गाउँ विकास समिति कार्यसम्पादन दिग्दर्शन, २०६०, स्थानीय विकास मन्त्रालय
११५. आदिवासी तथा जनजाति सम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रम, राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, २०५५ भाद्र
११६. स्थानीयस्तरमा जनसंख्या व्यवस्थापनको अवधारणा र निर्देशिका, जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय, सिंहदरवार, आषाढ २०६०
११७. राष्ट्रिय विकास स्वयंसेवक सेवा, राष्ट्रिय योजना आयोगको सचिवालय, पौष २०५८
११८. सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रको विकासका लागि बक्स भएको मार्गदर्शन तथा प्रगति प्रतिवेदन, २०३९, सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्र विकास सम्बन्धी उच्चस्तरीय समिति

In English (Continued)

128. Project Paper, Rural Area Development – Rapti Zone (367-0129), USAID/Nepal, April 1980
129. Rural Area Development, Rapti Zone Project Paper, (367-0129), USAID/Nepal, May 1980
130. Rapti Zone Rural Area Development Project (367-0129), Final Evaluation, HMG/USAID, Team Leader Albert R. Baron, Oct 31, 1985
131. Karnali Development Programme 1992-2012, First Project Outline, SNV-Nepal, June 1991
132. Koshi Hill Area Rural Development Programme, KHARDEP Planning Document No. 10, 1979-80, Vol. 1, Main Report, KHARDEP Coordination's Office, 1979
133. A Study of the Socio-Economic of the Koshi Hill Area : guidelines for planning on integrated rural development programme, Vol. 1, S. Colin and A. Falk, KHARDEP Report No. 3, 1979

134. Koshi Hill Area Rural Development Programme, Nepal Report of the 1981, Mid-Term Review Mission 1982
135. Programme for the First Implementation Phase of the Dhading District Development Project 1985-1990 AD, MPLD, April 1985
136. Mahakali Hills Integrated Rural Development Project, Baseline Survey, Central Panchayat Training Institute, Jawalakhel Lalitpur, 1984
137. K-BIRD Evaluation, Document No 3, Institute Building Activities, Prachanda Pradhan, Feb 1984, Kathmandu
138. Second Integrated Rural Development Project, Inception Report, Booker Ag. Institution/APROSC/ Sir M Macdonald & Partners, May 1982
139. Bajhang Small Area Development Programme Survey Report, New ERA, Kathmandu, Jun 1976
140. Nepal Land Development : The LANDPRO Model User Manual and Guide, UDLE, Kathmandu, March '90
141. Nepal Land Development : Proposal for a Revolving Fund, UDLE, Kathmandu, Jun. '90
142. Implementation Concept for Land Pooling in Bagmati Corridor – Patan, UDLE, Kathmandu, Jan. '94
143. Development Concept for Bagmati Corridor Patan, UDLE, Kathmandu, Jan. '94
144. Land Development Programme, Documentation & Review of Sites & Services, Guided Land Development & Land Pooling Projects in Nepal, UDLE, Kathmandu, '93
145. Local Government Finance in Nepal, Current situation, challenges & future policy, UDLE, Kathmandu, June 2008
146. Minimum Conditions and Performance Measures, Proposal for MC/PM for Nepali Municipalities (final report), UDLE, Kathmandu, May 2008
147. Status of Integrated Property Tax (IPT) and House and Land Tax (HALT) in 58 Mun. of Nepal, UDLE, Kathmandu, August 2007
148. Environmental Impact Assessment, Syuchatar, Sanitary Landfill Site, UDLE, Kathmandu, Aug. '99
149. Cities of Hope, Urban Social Inclusion and Poverty, Reduction Programme in Nepal, UDLE, Kathmandu, March 2010
150. Gender & Governance Issue in Local Government Village Development Committee, works Manual, 2003, Ministry of Local Development

शरीरमा अन्नको पौष्टिक तत्व रहेन भने मानिस सुस्वास्थ्य, दीर्घायुको कल्पना समेत गर्न सक्दैन । सृष्टिको उत्पत्तिका साथै अन्न, वनस्पति र औषधिको उत्पत्तिको विधान भएको छ । वेदका मन्त्रहरूमा अन्न, कृषि, कृषिको उपयोगिता बारे चर्चा भएका छन् । मानव जीवनको आधार नै कृषि हो । सृष्टिका प्रत्येक गतिशील जीवलाई अन्नको आवश्यकता पर्दछ ।

सृष्टिमा रहेका अण्डज पंक्षी- भाले-पोथीबाट फुल ओथरेर उत्पन्न हुने पक्षी आदि,

पिण्डज/जरायुज डाँगो-छाउरी, पुरुष-स्त्रीको सम्बन्धबाट जन्म लिने (सालनाल सहित उत्पन्न हुने जीवजन्तु, मनुष्य),

श्वेदज- पसिना, फोहरमैलाबाट उत्पन्न हुने उडुस, उपियाँ, जुम्रा, लिखा, भाइरस व्याक्टेरिया आदि ।

उद्भिज- धरतीमा बीउबाट उत्पन्न हुने वनस्पति, औषधि, लतागुल्म, अन्न, धान, जौ, तिल, कागुनी आदि यस्ता चार प्रकारका पंक्षी जगत्का प्रजाति, मनुष्य तथा जीवजगत्का प्रजाति, वनस्पति जगत्का प्रजातिका लागि तिनको अवस्था र स्वरूप अनुसार अन्न, जल र भोजको आवश्यकता पर्दछ ।

साभार : वैदिक कृषि विज्ञान, डा. वासुदेवकृष्ण शास्त्री

नेपाल सरकार
अर्थ मन्त्रालय

आन्तरिक राजस्व विभाग
रोजगारी (पारिश्रमिक) आयको कर गणनाको सूचना

आयकर नियमावली २०५९ को नियम २३ बमोजिम निर्धारणयोग्य आय आर्जन गर्न चाहने जुनसुकै व्यक्तिले त्यस्तो आय आर्जन गर्नु अगावै स्थायी लेखा नम्बर प्राप्त गरिसक्नुपर्ने प्रावधान रहेको हुँदा रोजगारीको आय प्राप्त गर्नु हुने सबै व्यक्तिले स्थायी लेखा नम्बर लिनु हुन र पारिश्रमिक भुक्तानीमा आयकर ऐन, २०५८ को अनुसूची १ को दफा १ बमोजिम निम्नानुसार कर गणना गर्दा हुन आउने वार्षिक कर रकमलाई मासिक रुपमा विभाजन गरी पारिश्रमिक भुक्तानीको समयमा कट्टी गरी समयमै दाखिला गर्नु गराउनु हुन सम्बन्धित सबैको जानकारीका लागि यो सूचना प्रकाशित गरिएको छ ।

कर गणना गर्ने तरिका

बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति (एकलका लागि)	बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति (दम्पतीको लागि)
१. वार्षिक रोजगारीको करयोग्य आयको पहिलो रु. तीन लाख पचास हजार रुपैयाँसम्म एक प्रतिशत ।	१. वार्षिक रोजगारीको करयोग्य आयको पहिलो रु. चार लाखसम्म एक प्रतिशत ।
२. वार्षिक तीन लाख पचास हजार रुपैयाँ भन्दा बढी तर चार लाख पचास हजार रुपैयाँसम्मको हकमा पन्ध्र प्रतिशत ।	२. वार्षिक चार लाख रुपैयाँ भन्दा बढी तर पाँच लाख रुपैयाँसम्मको हकमा पन्ध्र प्रतिशत ।
३. वार्षिक चार लाख पचास हजार रुपैयाँ भन्दा बढी तर पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मको हकमा पच्चीस प्रतिशत ।	३. वार्षिक पाँच लाख रुपैयाँ भन्दा बढी तर पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मको हकमा पच्चीस प्रतिशत ।
४. वार्षिक पच्चीस लाख रुपैयाँ भन्दा बढीको करयोग्य आय हुनेको हकमा पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मका लागि माथि बुँदा ३ मा उल्लेख भएबमोजिम र सो भन्दा बढीको करयोग्य आय हुनेको हकमा पच्चीस प्रतिशतका दरले हुने रकम र सो रकममा थप चालीस प्रतिशतका दरले अतिरिक्त कर लाग्ने ।	४. वार्षिक पच्चीस लाख रुपैयाँ भन्दा बढीको करयोग्य आय हुनेको हकमा पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मका लागि माथि बुँदा ३ मा उल्लेख भएबमोजिम र सो भन्दा बढीको करयोग्य आय हुनेको हकमा पच्चीस प्रतिशतका दरले हुने रकम र सो रकममा थप चालीस प्रतिशतका दरले अतिरिक्त कर लाग्ने ।

द्रष्टव्य : वार्षिक रु. एक करोड आय प्राप्त हुने व्यक्तिको कर गणनाको उदाहरण

बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति (एकलका लागि)	बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति (दम्पतीको लागि)
१. वार्षिक रोजगारीको करयोग्य आयको पहिलो रु. तीन लाख पचास हजार रुपैयाँसम्म एक प्रतिशतका दरले कर लाग्ने रु. ३,५००।	१. वार्षिक रोजगारीको करयोग्य आयको पहिलो रु. चार लाखसम्म एक प्रतिशतका दरले कर लाग्ने रु. ४,०००।
२. वार्षिक तीन लाख पचास हजार रुपैयाँ भन्दा बढी तर चार लाख पचास हजार रुपैयाँसम्मको हकमा पन्ध्र प्रतिशतका दरले कर लाग्ने रु. १५,०००।	२. वार्षिक चार लाख रुपैयाँ भन्दा बढी तर पाँच लाख रुपैयाँसम्मको हकमा पन्ध्र प्रतिशतका दरले कर लाग्ने रु. १५,०००।
३. वार्षिक चार लाख पचास हजार रुपैयाँ भन्दा बढी तर पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मको हकमा पच्चीस प्रतिशतका दरले कर लाग्ने रु. ५,१२,५००।	३. वार्षिक पाँच लाख रुपैयाँ भन्दा बढी तर पच्चीस लाख रुपैयाँसम्मको हकमा पच्चीस प्रतिशतका दरले कर लाग्ने रु. ५,००,०००।
४. पच्चीस लाख रुपैयाँ भन्दा बढीको रु. पचहत्तर लाखमा पच्चीस प्रतिशतले हुने रु. १८,७५,०००।	४. पच्चीस लाख रुपैयाँ भन्दा बढीको रु. पचहत्तर लाखमा पच्चीस प्रतिशतले हुने रु. ... १८,७५,०००।

बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति (एकलका लागि)	बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति (दम्पतीको लागि)
५. आयकर ऐन २०५८ को अनुसूची १ को दफा १ (घ) बमोजिम पच्चीस लाख माथिको रू. पचहत्तर लाखमा पच्चीस प्रतिशतले हुने रू. अठार लाख पचहत्तर हजारको चालीस प्रतिशतले हुने अतिरिक्त कर रू.७,५०,०००।	५. आयकर ऐन २०५८ को अनुसूची १ को दफा १ (घ) बमोजिम पच्चीस लाख माथिको रू. पचहत्तर लाखमा पच्चीस प्रतिशतले हुने रू. अठार लाख पचहत्तर हजारको थप चालीस प्रतिशतले हुने अतिरिक्त कर रू.७,५०,०००।
जम्मा कर रू.३१,५६,०००।००	जम्मा कर रू. ३१,४४,०००।००

छुट हुने रकमहरू

- पारिश्रमिक आय हुने व्यक्तिलाई दुर्गम भत्ता वापत आयकर नियमावली २०५९ को नियम ३८ बमोजिम 'क' वर्गका क्षेत्रमा रू. ५० हजार रुपैयाँ, 'ख' वर्गमा रू. ४० हजार रुपैयाँ, 'ग' वर्गका क्षेत्रमा रू. ३० हजार, 'घ' वर्गका क्षेत्रमा रू. २० हजार र 'ड' वर्गका क्षेत्रमा रू. १० हजार रुपैयाँ थप वार्षिक करयोग्य आयमा कर छुट हुने ।
- नेपाल सरकारका विदेश स्थित कुटनीतिक नियोगमा कार्यरत कर्मचारीको वैदेशिक भत्ताको ७५ प्रतिशत रकम करयोग्य आयबाट घटाई बाँकी आयमा करको गणना गर्नुपर्ने ।
- बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्तिको निवृत्तभरण आयको हकमा कर छुट हुने रकमको सीमामा २५ प्रतिशत रकम (हाल ३ लाखको २५ प्रतिशतले ७५ हजार) गरी रू. ३ लाख र ७५ हजार छुट गरी बाँकी आयमा करको गणना गर्नुपर्ने । तर निवृत्तभरण वापतको आयमा कर गणना गर्ने तरिकाको सि.नं. १ अनुसारको एक प्रतिशत कर लाग्ने छैन ।
- अवकास योगदान गर्दा तीन लाख रुपैयाँ वा निर्धारणयोग्य आयको एक तिहाई मध्ये जुन घटी छ सोही रकम आफ्नो करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने । जस्तै माथिको वार्षिक आय रू. १ करोडमा एक तिहाई रकम रू. ३३ लाख ३३ हजार ३ सय ३३ मात्र हुन्छ । तर तीन लाख रुपैयाँ वा एक तिहाई जुन घटी हुन्छ सोही रकम करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने भएकोले तीन लाख करयोग्य आयबाट घटाउन पाउने ।
- अपाङ्ग बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति वा दम्पतीको हकमा कर छुट हुने आयमा ५० प्रतिशत रकम थप गरी करयोग्य आयबाट घटाई करको गणना गर्नुपर्ने । जस्तै माथिको वार्षिक आय रू. १ करोड हुने अपाङ्ग व्यक्ति वा दम्पती भएमा प्राकृतिक व्यक्तिको हकमा पहिलो २,५०,०००।०० मा १ प्रतिशत कर लाग्ने र २,५०,०००।०० को पचास प्रतिशत रू. १,२५,०००।०० मा कर छुट हुने । त्यस्तै दम्पतीको हकमा पहिलो तीन लाखमा १ प्रतिशत कर लाग्ने र सो को पचास प्रतिशत रू. १,५०,०००।०० मा कर छुट हुने ।
- पारिश्रमिक आय मात्र भएको बासिन्दा प्राकृतिक व्यक्ति महिला भएमा कुल कर रकममा १० प्रतिशत छुट हुने । जस्तै माथिको आयमा करको गणना गर्दाको कर रू. ३१,८०,०००।०० मा १० प्रतिशत रू. ३,१८,०००।०० छुट हुँदा बाँकी रू. २८,६२,०००।०० मात्र दाखिला गर्नुपर्ने । तर महिलाले दम्पती छनोट गरेको रहेछ भने सो १० प्रतिशत छुट नपाउने ।
- लगानी बीमा प्रिमियम कट्टी : वार्षिक बीमा प्रिमियम वा बीस हजार रुपैयाँमा जुन घटी हुन्छ सोही रकम करयोग्य आयबाट घटाई करको गणना गर्नुपर्ने ।
- बासिन्दा बीमा कम्पनीसँग स्वास्थ्य बीमा गरेको रहेछ भने सो वापत भुक्तानी गरेको वार्षिक प्रिमियम वा बीस हजार रुपैयाँमा जुन घटी हुन्छ सो रकम करयोग्य आयबाट घटाई बाँकी रहने रकममा मात्र करको गणना गर्नुपर्ने ।
- औषधि उपचार वापत रू. ७५०।०० मात्र कर मिलान गर्न सकिने छ ।
- कुनै एक व्यक्तिले एक भन्दा बढी सुविधा पाउने भएमा अधिकतम सुविधाको कुनै एक जस्तो महिला, अपाङ्ग छ भने महिला वा अपाङ्ग कुनै एकको सुविधा छनोट गरी छुट लिन पाउने छ ।

राष्ट्रिय युवा परिषद्को अपील

नेपाल सरकारले राष्ट्रिय युवा परिषद् ऐन २०७२ अनुसार युवाको हक, हित र सर्वाङ्गीण विकासका लागि केन्द्रीय निकायको रूपमा राष्ट्रिय युवा परिषद् गठन गरी सबै युवाको साम्ना नेतृत्वदायी संस्थाको रूपमा स्थापित गरेको छ । यस परिषद्को मार्गदर्शक दस्तावेजका रूपमा युवा नीति २०७२, युथ भिजन २०२५ तथा दश वर्षे रणनीतिक योजना रहेको छ । युथ भिजन २०२५ मा उल्लेखित युवा विकासका लागि पाँच आधारस्तम्भहरूमा आधारित रहेर यस परिषद्ले आफ्ना जिल्ला तहका ७५ वटै जिल्ला युवा समितिहरू मार्फत् विभिन्न युवा लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिरहेको छ । अतः यी कार्यक्रमहरूको सफल कार्यान्वयन गरी सोको प्रतिफल युवा वर्गमा पुऱ्याउनका लागि आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सहयोग गर्न हामी सम्पूर्ण युवावर्ग र सम्बद्ध पक्षसँग हार्दिक अनुरोध गर्दछौं ।

“समृद्ध नेपालका लागि स्वस्थ, कर्मठ र उद्यमी युवा”

राष्ट्रिय युवा परिषद्

त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं, फोन नं. ०१-४२४५७७६

Web: www.nyc.gov.np, Email: info@nyc.gov.np

“नवीकरण उर्जा नै देश विकासको पूर्वाधार हो”

उर्जा उत्पादनका लागि प्रयोगमा आएको खनिज पदार्थहरूको अभाव खड्किरहेको अवस्थामा नवीकरणीय उर्जा उत्पादन गर्न तथा परामर्श सेवा आदिको प्रयोग गरी स्वच्छ र सफा वातावरण सिर्जना गर्न सधैं हामीलाई सम्झनुहोस् ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले प्रत्यक्षरूपमा जनसरोकारका विषयहरूलाई समेटी प्रकाशन गर्दै आएको स्वायत्त शासन त्रैमासिक पत्रिकाप्रति निरन्तरताको कामना ।

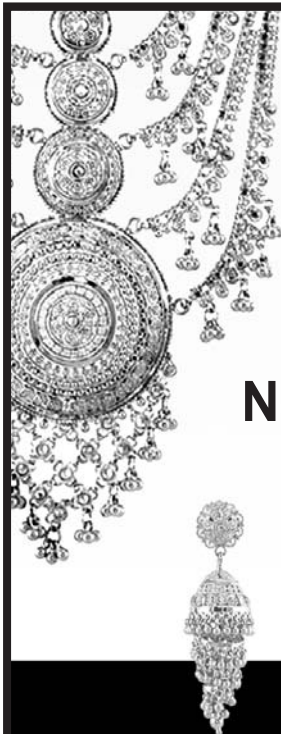
सम्पर्कको लागि :

Universal Consultancy Service Pvt. Ltd.

Balaju Chowk, P.O. Box 20506, Kathmandu

Phone: +977- 01-4350580/4385585, Fax: +977-01-4382495

Email: ucs@ntc.net.np

We deal in Precious, Semi Precious Stones,
Gold and Silver Ornaments

THE EXCLUSIVE ORNAMENTS
OF YOUR OWN CHOICE

Ram Maharjan

NEW VALLEY ORNAMENTS

Share Markets Commercial Complex, Shop No # 16
Putalisadak, (Guthi Bhawan), Kathmandu
Tel. 4-231438 (Shop), 5-549162 (Res.), new_valleyornaments@yahoo.com

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले प्रत्यक्षरूपमा जनसरोकारका विषयहरूलाई समेटि प्रकाशन गर्दै
आएको स्वायत्त शासन त्रैमासिक पत्रिकाप्रति निरन्तरताको कामना गर्दछौं ।

भगवती नेपाल, अध्यक्ष
महिलाको हात परिवार

हिराकाजी घले, का. निर्देशक
नामसालिङ सामुदायिक
विकास केन्द्र (NCDC), इलाम

प्रेमप्रसाद नेपाल, अध्यक्ष
नामसालिङ सहयोग मञ्च
तथा परिवार

विकाससँग सम्बन्धित विभिन्न क्षेत्रमा कलम चलाउने सम्पूर्ण सञ्चारकर्मीको छाता संगठन
विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपाल स्थापना भएको माघ २५ गते एक वर्ष पुग्दैछ । हुनत
यसअघि २०६७ सालमा स्थानीय विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), नेपाल गठन गरी कामहरू
भएकै थिए । दर्ता गरी औपचारिक रूपमा काम गर्न थालेको वर्ष दिनमा कार्यक्रम र विज्ञापन
दिने साथै सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण महानुभावलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । आगामी
दिनमा पनि यहाँहरूको साथ र सहयोगको अपेक्षा राखेका छौं ।

चन्द्रमणि भट्टराई
सचिव

गोपीकृष्ण दुंगाना
अध्यक्ष

विकास पत्रकार मञ्च, काठमाडौं, नेपाल
Forum of Development Journalists' (FoDeJ)

दूरसञ्चार सेवाको प्रयोग सम्बन्धमा बुझिराख्नु पर्ने केही कुराहरू

- आफ्नो नाममा दर्ता भएको कुनै पनि टेलिफोन/मोबाइल अर्कैले प्रयोग गरी दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावना भएको र कतिपय अपराधिक घटनाहरूमा यस्ता दूरसञ्चार सेवाको प्रयोग भएको पाइएकोले आफ्नो नाममा दर्ता भएको टेलिफोन/मोबाइल दुरुपयोग हुनबाट सचेत होऔं, साथै नियमानुसार नामसारी गरेर मात्र अरुलाई प्रयोग गर्न दिने बानी बसालौं ।
- अनाधिकृत दूरसञ्चार सेवाको प्रयोग/विस्तार कानूनतः दण्डनीय छ । तसर्थ नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणबाट अनुमतिपत्र प्राप्त सेवा प्रदायकहरूले प्रदान गरेको सेवामात्र प्रयोग गर्ने तर्फ सजग होऔं ।
- कुनै अपरिचित व्यक्तिलाई आफ्नो मोबाइल फोन प्रयोग गर्न नदिउं । यदि आवश्यकता नै परेमा उसको बारेमा बुझेर मात्र प्रयोग गर्न दिउं ।
- तपाईंले खरिद गर्न लाग्नु भएको प्रि-पेड मोबाइलको सिमकार्ड **Seal Open** भएको, **Balance** कम भएको वा पहिले नै रजिष्टर भैसकेको हुन सक्ने भएकोले त्यसमा सचेत हुनुहोस् र पछि आईपर्ने झन्झटबाट मुक्त हुनुहोस् ।
- दूरसञ्चार सेवाका उपभोक्ताहरूले आफ्नो टेलिफोन/मोबाइल हराएमा वा चोरी भएमा सम्बन्धित सेवा प्रदायकको सोधपुछमा सम्पर्क राखी बन्द गराउनु होला, जसको कारणले तपाईंको हराएको वा चोरी भएको मोबाइल फोन दुरुपयोग हुनबाट बच्न सक्नुहुनेछ ।

नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण

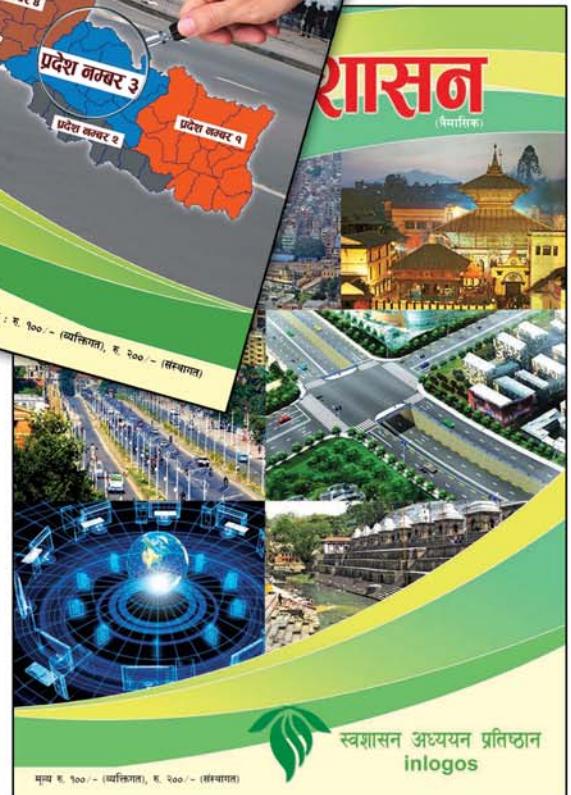
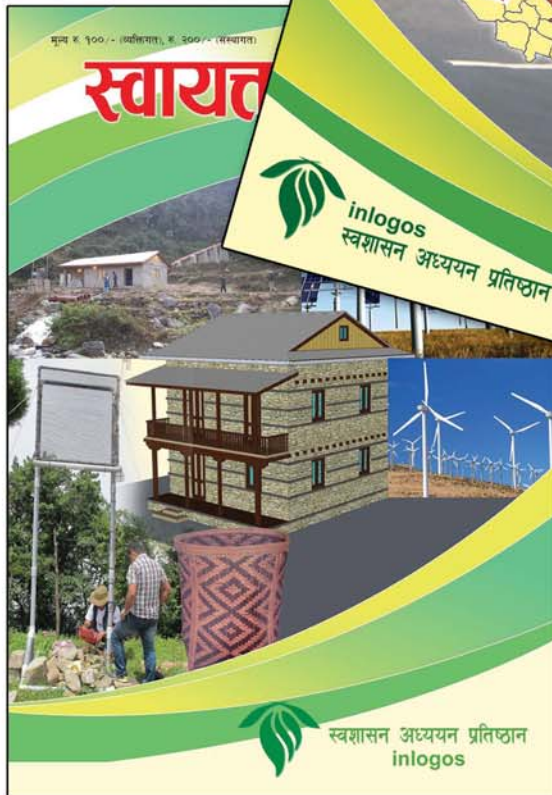
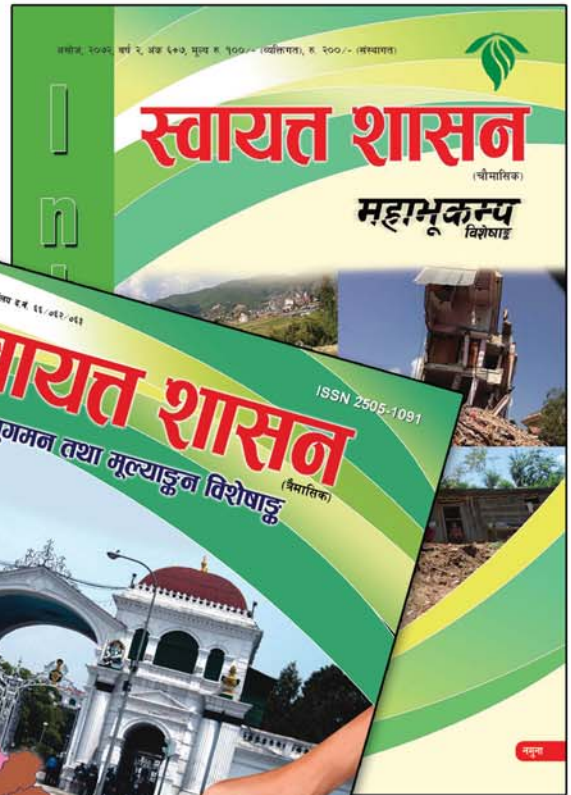
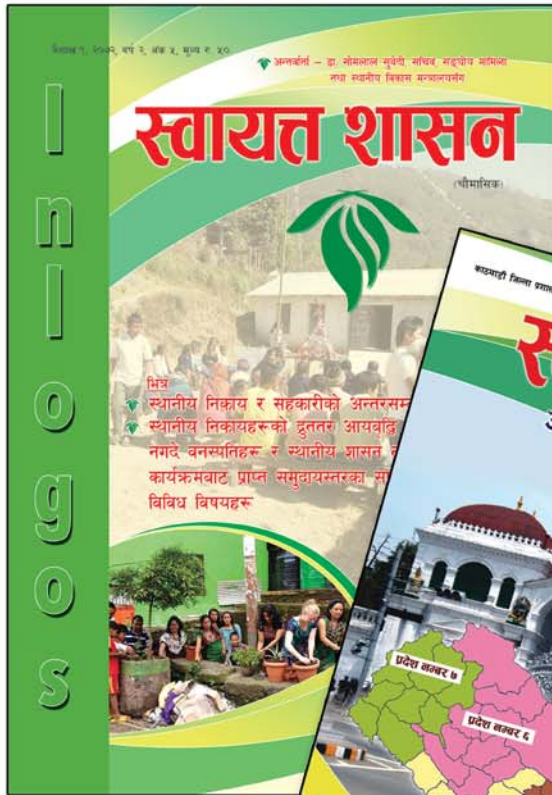
कमलादी, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं. ९७७-१-४२५५४७४

फ्याक्स : ९७७-१-४२५५२५०, पो.व.नं. : ९७५४

ई-मेल: ntra@nta.gov.np, वेबसाइट: www.nta.gov.np

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका अंकहरू बिक्रीमा

खरिदका लागि सम्पर्क नं. ०१-४४६५९४२/०१६२२०१९५, Email : info@inlogos.org